

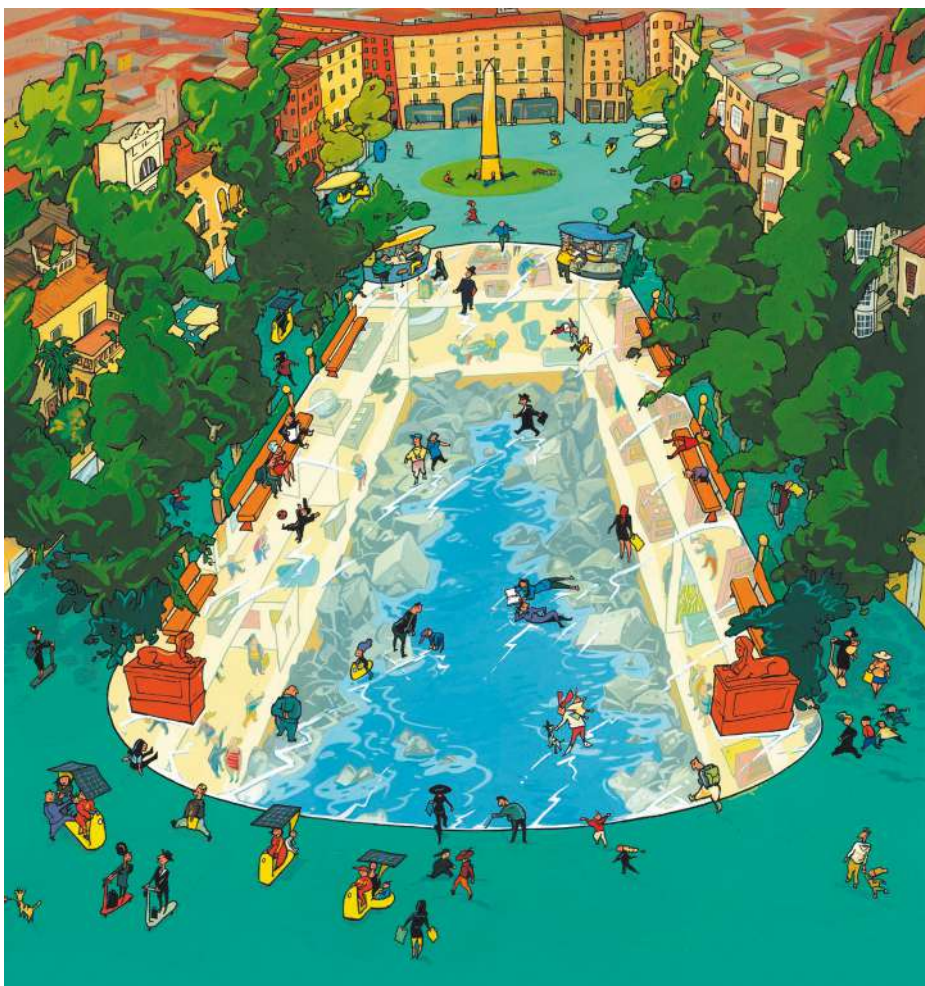
El torrent de sa Riera, ahir i avui

Evolució del cabal històric, urbanístic i cultural de l'eix vertebrador de Ciutat

El torrent de sa Riera, ahir i avui

Evolució del cabal històric, urbanístic i cultural de l'eix vertebrador de Ciutat

Monografies de Ciutat / 2

Passeig melancòlic, llarg passeig amic com
una avinguda de dibuix antic,
com una alameda de litografia,
plena de silencis i de poesia,
plena de pedrissos i de soledat...
Ja passa una vella, ja passa un soldat.

Els arbres segueixen el llit d'un torrent
vorejat de tàpies i hortes de convent:
¡oh passeig benigne per llegir el diari,
per resar les hores amb un breviari,
per fondre en ensomnis i meditació
o fer una admirable bona digestió
tot sentint que toquen vespres o matines així
les Tereses com les Caputxines!

Del poema "Ramba vella"
Miquel dels Sants Oliver

Col·lecció Monografies de Ciutat / 1

Autor: Juanjo Suárez

Amb la col·laboració de: Jaume Garau, Jaume Gual i Climent Picornell.

Agraïments:

Volem agrair a les següents persones el suport, comentaris i pistes facilitades sobre la vella i la nova Riera: Cristina Llorente, Sebastián Trenado, Toni Capó, Maria Cifre, Joan Juan, Antoni Martínez, Pere Rabassa, Lluïsa Dubon, Maria Reyero i Alejandro Maestro.

A totes les persones que col·laboren amb Palma XXI. A la Fundació Iniciatives del Mediterrani per contribuir a conèixer el passat de Ciutat.

Gràcies també a la Biblioteca de Cort, pel seu suport en la recerca de bibliografia; i al Consell de Mallorca, per la subvenció que ha fet possible l'elaboració d'aquest llibre.

Primera edició: Desembre 2020.

Dipòsit legal: DL PM 00141-2021

Edita: Fundació Iniciatives del Mediterrani i Palma XXI.

Disseny i maquetació: Fundació Iniciatives del Mediterrani

Impressió: Esment Impremta

Portada: "Es Born", Pere Joan.

Amb el suport de:

 Direcció Insular de Cultura
Departament de Cultura, Patrimoni i Política Lingüística
Consell de Mallorca

Prohibida la reproducció total o parcial d'aquesta publicació sense autorització de l'entitat editora.
Tots els drets reservats.

Presentació	09
Palma neix al costat de sa Riera	10
Des dels Puntals de Planícia fins a la badia de Palma	11
Dels orígens de Palma fins al primer recinte emmurallat romà	15
De sa Riera “vella” a sa Riera “nova”	18
El món medieval de la Ciutat de Mallorca (any 900-1400)	19
Sa Riera el dia de la gran inundació: 14 d'octubre de 1403	21
Palma construeix la gran murada i desvia sa Riera per fora de la ciutat (any 1613)	23
A sa Riera comença la modernització de Ciutat	28
El segle XIX inicia el procés modernitzador de la ciutat (any 1800)	29
La Primera República toma un tros de la murada del mar (any 1873)	36
El projecte modernista de Ciutat a 1900	38
Gaspar Bennazar consolida la revolució arquitectònica i urbanística (any 1930)	40
La transformació en temps del franquisme: la construcció del Palau March (1940), la creació de s'Hort del Rei (1968) i el parc de la Mar (1973)	42
Les grans reformes urbanístiques entorn de sa Riera nova	47
Els nous ponts de sa Riera	48
Sa Riera nova atreu la nova arquitectura	50
Alomar urbanitza s'Hort d'en Moranta (any 1950)	53
Sa Riera nova a l'actualitat: de la victòria ciutadana al projecte inacabat	56
El trasllat a llevant, una proposta frustrada	57
La ciutadania defensa el patrimoni històric	58
Palma vol ser més natural	59
Sa Riera vella a l'actualitat: del passeig ciutadà al passeig privatitzat	62
Palma vota en referèndum: terrasses sí o no?	63
L'anhel d'un Born per a la ciutadania (any 2020)	65
Bibliografia	68

Presentació

Observant la fotografia aèria, veiem com s'endinsa al cor de Ciutat una línia de bosc travessant el centre històric i arribant a desembocar a la mar. El passeig de la Rambla i el jardí botànic, la plaça del Mercat, el passeig des Born, els jardins de la plaça de la Reina, s'Hort des Rei... Temps enrere, per aquest corredor baixaven les aigües que ara veiem en ziga-zaga uns metres més enllà, desviades en paral·lel a les antigues murades, directes cap a la mar.

Aquestes pàgines xerren de sa Riera que coneixem, la nova, i de la que vàrem conèixer, la vella. Com si del *rift* de Palma es tractàs, la fissura des de la qual ha anat brollant la història de Ciutat des dels seus inicis fins a l'actualitat.

El torrent, primer; el pla, després; i el passeig, a l'actualitat, han actuat com a espai de generació de la història de Palma. Sa Riera va ser una de les raons per a la ubicació de la ciutat romana, l'espai de cohesió de la ciutat medieval, l'eix social i cultural de la ciutat moderna, i el lloc de trobada de ciutadans i turistes a la ciutat actual.

Funcionant com a eix gravitacional, sa Riera atreu i distribueix a parts iguals la vida social i cultural. És, en definitiva, on la vida de Palma neix.

Palma neix al costat de sa Riera

"Roca sagrada" de la Beata, a la plaça del Mercat. Conglomerat de torrent propi de ventalls al·luvials. Foto: Jaume Gual.

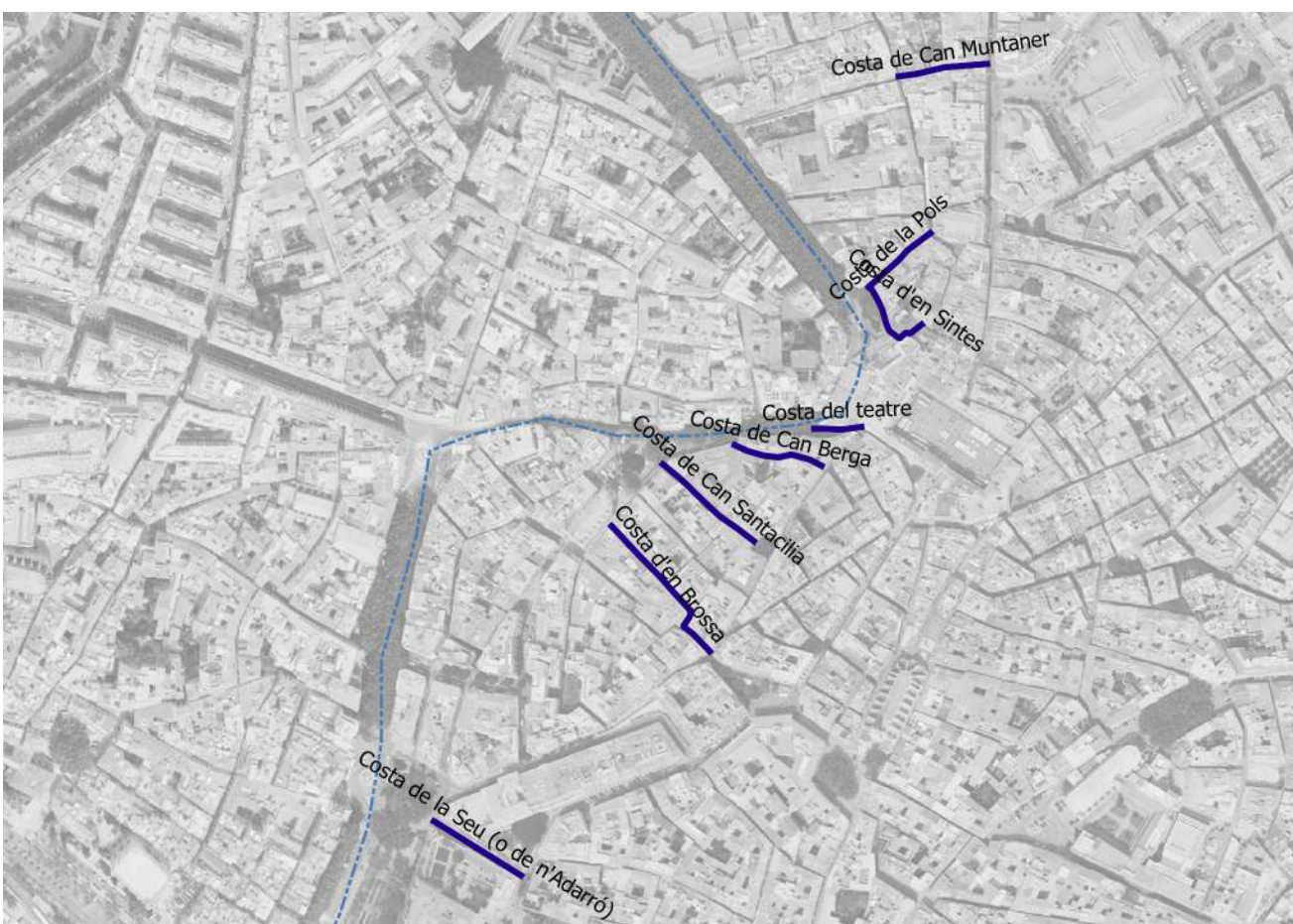
Des dels Puntals de Planícia fins a la badia de Palma

Per a entendre el perquè de la ubicació de Ciutat en aquest punt de l'illa i del seu tramut urbà, ens hem de fixar en diversos factors. Per exemple: la morfologia de la badia, la zona planera elevada i suficientment extensa (Canamunt), la proximitat al port natural de Portopí, la localització de canteres de marès accessibles, el port a la desembocadura de sa Riera...

Una ràpida ullada a l'evolució de la ciutat a través dels mapes de la "Carta històrica de Palma XXI" ens donarà les primeres pistes sobre la rellevància del torrent de sa Riera en la ubicació i la configuració de Ciutat, tant pel que fa,

com hem dit, al port a la seva desembocadura com als seus atributs geomorfològics (amb el seus característics meandres).

La toponímia ens dóna alguns indicis sobre el recorregut antic de sa Riera (nomenada Exequin o al-Wadi pels musulmans). Per exemple, "rambla", que prové de l'àrab *ramla* ("arenal"), es defineix segons el diccionari Alcover-Moll com el "Llit de riu o de torrent cobert d'arena o de pedres procedents de les avingudes"; una altra accepció indica que és un "Camí o carrer destinat a passeig, generalment obert damunt un antic llit de riu o de torrent". El recorregut de sa Riera seguia la separació entre la Palma alta

Noms de carrers de Palma coneguts com "Costa de...". Aquests carrers salven el desnivell entre la Palma alta i la baixa, i aboquen directament a l'antiga Riera. Font: Elaboració pròpia.

i la baixa, el que podem comprovar caminant per les "costes" que uneixen les dues zones amb l'actual eix La Rambla – c/ de la Riera – c/ Unió – Born – Av. Antoni Maura.

Hi ha altres elements que a priori poden passar desapercebuts, però que són molt il·lustratius. És el cas de la roca del mur de Sant Nicolau, on, segons es indica la placa, "*Sobre esta piedra que distaba 25 varas de este punto es tradición estuvo sentada la Beata Catalina Tomás, al avisarla de su admisión en el Convento de Santa Magdalena*". Aquest element cultural, és un testimoni geològic, ja que es tracta d'un conglomerat de torrent propi de ventalls al·luvials.

Seguint amb les pistes toponímiques, trobam documentat al segle XVII i XVIII

el topònim "mar petita", amb el qual es designava la riba dreta de la desembocadura de sa Riera (Escanelles, 2020), a l'actual Avinguda Antoni Maura. Aquesta avinguda temps enrere fou el carrer de la Marina, tal com queda reflectit al plànol de Brockaus de 1882, i és paral·lela al carrer de la Mar del barri de la Llotja.

Hi ha diversitat d'hipòtesis pel que fa a l'extensió del braç de mar. En el segle XVII, l'historiador Vicenç Mut i Armengol la duia fins al pla del Carme. En canvi, Pere d'Alcàntara Peña proposava el 1897 que l'entrada de mar hauria arribat en època romana fins a la zona del Teatre Principal (Vallori, 2019). Alguns estudis geològics puntuals associats a la construcció d'aparcaments subterranis o edificis, on han aflorat nivells de còdols i sorres,

així com troballes accidentals com la de l'àncora de la font de les Tortugues (de la qual en parlarem més endavant), s'han volgut interpretar com la confirmació d'algunes teories. Això no obstant, segons l'historiador Bartomeu Vallori, aquestes hipòtesis i troballes no deixen de ser indicis, i es necessiten estudis geomorfològics complets i rigorosos.

En qualsevol cas, per conèixer i comprendre el torrent de sa Riera hem de fer *zoom out* i analitzar el seu context a una escala més gran. L'àrea de la ciutat de Palma és drenada per quatre torrents: Mal Pas, Sant Magí, na Bàrbara, Gros i sa Riera; a més de la síquia de Sant Jordi i el torrent dels Jueus, a la part de llevant del municipi. El torrent de sa Riera, el cas que ens ocupa, té una conca hidrogràfica d'aproximadament 59,2 km² que s'estén entre els termes municipals de Puigpunyent, Esporles, Calvià i Palma. Neix a Puigpunyent, a prop de la possessió de Son Fortesa, de manera que a la badia de Palma arriben a desembocar aigües de la serra des

Puntals de Planícia.

Sa Riera és un curs d'aigua relativament curt, d'uns 23,5 km si prenem el torrent des puig de ses Parres com la branca afluent de referència. Això no obstant, segons l'anàlisi del doctor en Geografia Miquel Grimalt, el torrent té certes característiques que afavoreixen les gran revingudes, com:

- Té una xarxa de cursos d'aigua molt desenvolupada, amb una longitud en conjunt de 143,5 km. Això ajuda a una ràpida concentració de l'escorrentia després d'una precipitació intensa.

- La relació de bifurcació mitjana és relativament baixa, afavorint que l'aigua dreni lentament al principi de la precipitació i descarregui més tard, amb força i de manera sobtada.

- El pendent del torrent, com és habitual, és més pronunciat a prop de la capçalera, però manté valors considerables al llarg del curs mitjà i baix. Això afavoreix que l'escorrentia hi pugui dur una velocitat elevada.

*Ubicació general i detall de la conca hidrogràfica de sa Riera a la seva entrada a Ciutat.
Font: GOIB (panell instal·lat al pont del passeig Marítim).*

Pel que fa a les seves característiques històriques, en el darrer tram, ja dins Ciutat, pel seu llit natural abans del desviament, sa Riera hauria tingut un ample de 9 metres a l'entrada per la porta Plegadissa, d'entre 10 i 16 metres durant el seu curs pel nucli urbà i de 21,8 m a la desembocadura (Picornell et al. 1989; Tous, 2019).

Una vegada coneixem millor el "nostre" torrent, a partir d'aquest punt el llibre prendrà com a referències de l'àmbit d'estudi la zona compresa entre "ses Quatre Campanes" i la mar. Ses Quatre Campanes es troba a l'encreuament entre el carrer de Jesús i el carrer de Lluís Vives, a l'alçada de l'edifici de las Hermanitas de los Pobres. En aquesta zona va ser, precisament, on s'hi executà el desviament del torrent de sa Riera abans de la seva entrada a Ciutat i és, per tant, allà on es bifurquen sa Riera vella (el curs antic, el natural) i sa

Riera nova (la que coneixem avui dia, seguint l'actual passeig Mallorca).

Ses Quatre Campanes és considerat el primer passeig públic de Ciutat. Partia de la Rambla i arribava fins al convent de Jesús (actualment, l'Hospital Psiquiàtric). Va ser promogut el 1740 per José de Vallejo, un destacat militar a la Guerra de Successió. El 1784, ara a iniciativa del capità general Galcerán de Villalba i amb la col·laboració del cardenal Despuig, va ser arbrat i condicionat. Aquest lloc allunyat de la ciutat d'aquell temps, enjardinat, amb bancs de pedra i hídries col·locades sobre sòcols (conegudes popularment com "campanes", d'aquí el seu nom), era freqüentat per passejants i emprat pels carruatges per a voltar (Ferrà, 2003). L'any 2009, l'Ajuntament de Palma va escometre la rehabilitació d'aquest espai, realitzada per l'arquitecte Federico Climent.

Passeig de ses Quatre Campanes als anys 20. Imatge: Fons Bartomeu Reus.

Dels orígens de Palma fins al primer recinte emmurallat romà

Com hem dit, el torrent de sa Riera és un dels principals trets físics que motivaren i condicionaren la ubicació de Ciutat en aquest punt del territori. Segons les hipòtesis més acceptades, la ciutat romana es situà en un primer moment a la part alta, a la riba esquerra de la desembocadura del torrent, una ubicació més segura en termes defensius.

Com calia esperar, a l'eix de sa Riera vella s'han trobat abundants restes d'època romana. A conseqüència dels processos naturals associats a la dinàmica del torrent, la major part de les restes s'han trobat a la riba

esquerra ("Canamunt"), més alta i protegida. A la riba dreta ("Canavall") la cota màxima assoleix els 9 msnm, de manera que quedava molt exposada a les torrentades i als processos d'erosió i sedimentació. Segons les investigacions de l'historiador Bartomeu Vallori, l'única resta atribuïble amb seguretat a l'època romana que s'ha trobat en aquesta riba del torrent es va descobrir al número 25 del passeig des Born.

Gràcies a la trobada de restes tan antigues s'ha pogut intuir el traçat original del torrent així com fins a quin punt arribava el braç de la mar. Per exemple, les troballes a la zona de Sant Nicolau fan intuir que el plantejament de Pere d'Alcàntara Peña de situar

Hipotètica ubicació de la ciutat romana cap a l'any 400 dC (en vermell).

Font: Carta històrica de Palma XXI.

*Àncora romana trobada a la plaça de les Tortugues.
Exposada actualment a la Cambra de Comerç. Foto: Jaume Gual.*

aquí un barri portuari podria ser correcte (Vallori, 2019). La toponímia ens tornaria a donar una pista amb el carrer del Port Fangós.

A més de 500 metres de l'actual línia de costa es trobà a principis del segle XIX, durant la construcció de la font de les Tortugues, una àncora romana del segle II aC de 380 kg de pes (Vallori, 2019; Escanelles, 2020). Aquesta àncora està exposada al pati de la seu de la Cambra de Comerç de Mallorca, al carrer Estudi General núm. 7.

També en aquesta zona l'arquitecte Lluís Moranta planteja la hipòtesi de la ubicació d'un teatre romà, a l'actual illota que formen els carrers Jovellanos, Guixers, Can Brondo i la mateixa plaça. Aquest teatre s'intuïria a partir de les mitjanceres dels edificis a l'interior de la illota, que formen una estructura radial, el que seria un "registre fòssil" d'aquest edifici públic romà. Aquesta ubicació per al teatre aniria lligada a la navegabilitat. Igual que en els nostres dies construïm edificis "emblemàtics" a primera línia de costa, els romans també tindrien la intenció d'impressionar els navegants amb

arquitectures exemplars.

Arribant a la desembocadura de sa Riera vella, el jaciment de l'avinguda Antoni Maura seria el més important. Malauradament, es va destruir l'any 2004 durant les obres de l'aparcament subterrani. Un exhaustiu treball arqueològic i unes tasques de restauració i conservació respectuoses haurien servit per donar llum al desenvolupament de Palma des dels primers assentaments, a més d'haver dotat a la ciutat d'un patrimoni cultural de valor incalculable.

La investigació de Bartomeu Vallori conclou que l'assentament romà es trobava a la riba esquerra de la desembocadura del torrent. El mapa de dispersió de les restes localitzades que es pot consultar al seu llibre "La ciutat romana de Palma. Una topografia arqueològica", mostra com la major part de les troballes arqueològiques s'han donat en aquest part de Ciutat. Les restes localitzades a la riba dreta serien més aviat testimonials i més probablement relacionades amb la dinàmica del torrent i no amb un assentament romà estable.

Possible registre fòssil del teatre romà de Palma. Font: Google Earth..

De sa Riera "vella" a sa Riera "nova"

Arc i algorfa de la porta de la Gavella de la Sal. Imatge: Jaume Gual.

El món medieval de la Ciutat de Mallorca (any 900-1400)

Els segles X, XI i XII varen estar marcats per la presència musulmana. El 902, Issam al-Khawlaní liderà la conquesta, de manera que Mallorca fou incorporada a l'Emirat de Còrdova i, més tard, a la Taifa de Dènia. L'illa va ser liderada primer pels almoràvits i després pels almohades, amb Abu Yahya com a darrer valí. Durant aquesta època, Mallorca rebria diversos atacs i, alhora, seria acusada de fomentar la pirateria (Tous, 2019).

En aquell temps, el recinte emmurallat es va ampliar cap a la zona de Canavall. La murada, però, no arribaria fins a la mar i creuaria el torrent de sa Riera a l'alçada de l'actual plaça de la Reina. La

Porta de la Gavella de la Sal (o *Almudi*) era la porta d'entrada a Ciutat des de la mar. Hi havia, llavors, un espai enorme entre la murada i la mar, "la Ribera de Mar", que es destinava a operacions portuàries, activitats marineres i drassanes, ja que a les ciutats musulmanes les drassanes se situaven extramurs (Bestard, 2011; Tous, 2010). Segons Binimelis, *Almudi "es un portal junto a la Boteria y lo demás entre este y Boters era todo aquel territorio hasta la orilla del mar, una grandísima plaza en donde se hacían todos los negocios y comercios de la mar"* (Tous, 2010).

D'aquesta època és també l'estrep de pont que es va trobar durant les obres de l'aparcament subterrani de l'Avinguda Antoni Maura, a l'alçada del

carrer de Vallseca. Està construïda amb una tècnica constructiva associada al període califal, aproximadament entorn de finals del segle X i principis del XI.

“diluvi” descrit per Mateu Salzet en el seu noticiari va suposar una de les inundacions més catastròfiques de la història de Ciutat.

Amb l'arribada dels catalans, la Ribera de Mar es va anar urbanitzant ràpidament i el llegat mariner va quedar atresorat a la toponímia dels nous carrers: carrer de la Mar, carrer Marina (actual Av. Antoni Maura), c/ dels Remolars, c/ de la Boteria... Cap al 1300, la zona fou tancada per un nou llenç de murada que, ara sí, arribaria fins a la mar. La desembocadura de sa Riera feia un ample de 21,8 m (Tous, 2019) i estava protegida per “la pallsada de sa Riera”.

El 1400, aquesta zona es trobava en plena activitat mercantil i marinera (Bestard, 2011), però durant la nit del 14 d'octubre de 1403 tot canviaria. El

*Estrep de pont conservat a l'interior de l'aparcament subterrani de l'Avinguda Antoni Maura.
Foto: Jaume Gual.*

Sa Riera el dia de la gran inundació: 14 d'octubre de 1403

"[...] e enderrocha les archadas dels tints [...] E tots o la major part dels dits tints abisa e destrui. [...] e per semblant tots los alberchs qui affrontaven ab la dita Riera ahon stavan los parayres. [...] E aixi mateix ha enderrocat e abatuts tots aquells alberchs qui eran al carrer de la Mar fins el Moll, affrontats ab la dita Riera."

A "La Ciudad de Mallorca. Ensayo histórico-toponímico IV"
de Diego Zaforteza.

Sa Riera ja s'havia desbordat amb anterioritat i Ciutat ja havia patit diverses inundacions. El vespre del 14 d'octubre de 1403, però, va ser devastador. Segons la majoria de cròniques que es conserven, la que probablement fou la inundació medieval amb més quantitat de morts al que avui és l'Estat espanyol, hauria afectat unes 1.600 cases i provocat entre 3.000 i 5.500 víctimes mortals.

Com hem dit a la primera part, les característiques geomorfològiques i la dinàmica fluvial del torrent propicia que es puguin generar grans revingudes. El traçat natural del torrent conduïa sa Riera pel cor del nucli urbà. Entrava a Ciutat per la porta Plegadissa (la zona de l'actual Via Roma), negant el pla del Carme i continuant amb força cap a la zona de la plaça del Mercat, Sant Nicolau, Born...

La tragèdia es produí "després de dos dies i dues nits d'intenses pluges". El doctor en Geografia Miquel Gelabert recull al seu article "Les inundacions històriques de la Riera" (1989) diversos

testimonis que expliquen a la perfecció com es produí la catàstrofe. Segons sembla, es produí un embussament a la sortida del torrent cap a la mar, de manera que l'aigua es va anar acumulant fins a assolit alçades considerables als barris mariners al voltant de sa Llotja. Les aigües finalment romperen la murada del moll i la gran onada que es formà va enfonsar cases i arrossegà molts de béns i vides cap a la mar.

El relat que el notari Mateu Salcet va recollir en el seu diari il·lustra la magnitud del "diluvi": *"diumenge que comptava tretze del mes d'octubre, a cinc o sis hores de la nit, ocórr a Mallorques que per les grans aigües que caigueren el dia anterior i la nit d'aquell dia, el dia present i la nit d'aquest, ve la Riera tan poderosa i tan gran, amb arbres i branques que no pogueren passar pel pont que està al mur de la ciutat, de manera que l'aigua enderrocà el mur, i sobre el pont caigué i vessà, i va ser tanta que abans que trencà el mur, muntà sobre la barbacana més de dues canes [més de tres metres]..."*. Segons Salcet, l'aigua arribaria als 7,82 metres a la zona de la plaça del Mercat. El seu relat

continua dient que *"per la dita aigua són mortes més de cinc mil persones (...).Gran nombre de cossos d'aquells i aquelles que s'han ofegat han estat trobats devers el Coll d'en Rebassa, altres devers Portopí (...)."*

La inundació del 1403 va afectar també greument l'economia. Recordam que la zona de la desembocadura era on s'ubicaven les drassanes i a la zona de Sant Nicolau

hi havia tot un seguit d'indústries sobretot dedicades al tèxtil, com els obradors de tints i els dels paraires (a la zona del carrer de Paraires). L'impacte a la ciutat i al conjunt de la ciutadania degué ser enorme. En aquell moment, Palma comptava amb uns 40.000 habitants, la qual cosa vol dir que més del 10% de la població de Ciutat va morir a la torrentada. Com hem de suposar, molts més en sofririen pèrdues materials.

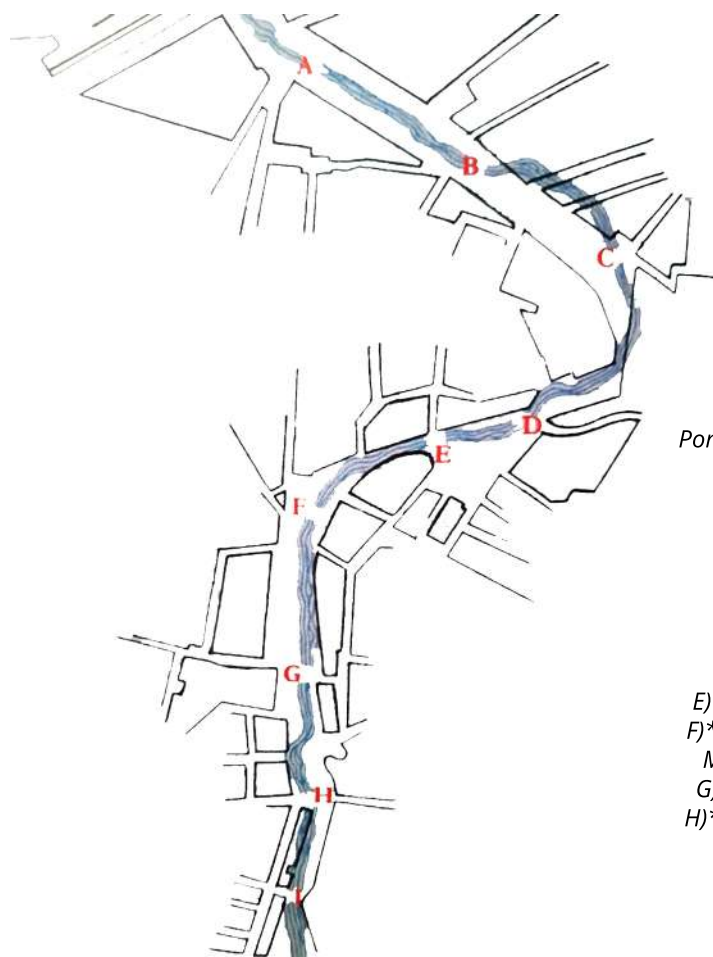
Ciutat a 1300. Font: Carta històrica de Palma XXI.

Palma construeix la gran murada i desvia sa Riera per fora de la ciutat (any 1613)

A més del perill d'inundacions i tragèdies com les que hem vist, el fet que sa Riera travessés Ciutat pel seu eix central generava alguns inconvenients com la necessitat d'una xarxa de ponts que connectés les dues meitats de la ciutat o la vulnerabilitat del sistema defensiu, que es veia debilitat per haver de deixar pas al torrent. La planificació del seu desviament ja venia d'enrere. Segons diu Josep Maria Quadrado a la "Memoria sobre las inundaciones de la Riera" (1850), Jaume

II va manar la modificació del llit de sa Riera amb una ordre donada a Perpinyà el 29 de juny de 1303, per tal que el torrent deixés d'entrar a la ciutat. Aquesta ordre fa pensar que ja hi havia hagut problemes amb les inundacions, tot i que no s'hi ha trobat documentació on aquestes quedin reflectides (Grimalt, 1989). També resulta curiós la manca de documentació de cap gran inundació entre la de 1444 (la següent gran avinguda després de la de 1403) i 1618, ja amb posterioritat al desviament del torrent.

*Ponts sobre sa Riera (els marcats amb un * són els cinc que ja existien a l'època islàmica):*

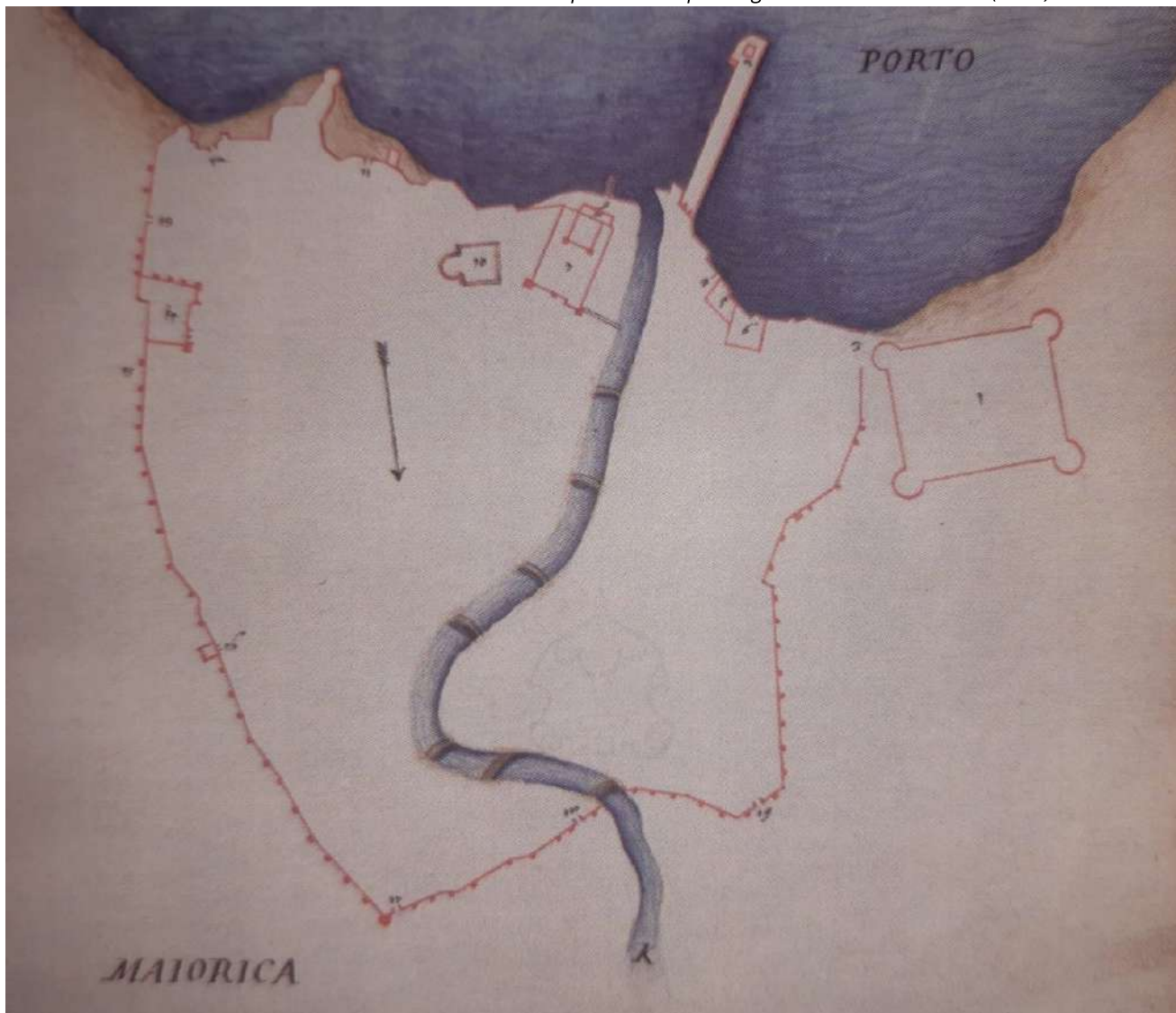
- A)* Ponte Sobiranum o de la Porta Plegadissa;*
 - B) d'en Más o del Carme;*
 - C) d'en Tauler;*
 - D) d'en Viabrera o d'en Sala;*
 - E)* d'en Scala o nou del Mercat;*
 - F)* de la carnisseria d'avall, d'en Morlà, des Born o pont Sobirà;*
 - G)* dels sastres o dels Pellicers;*
 - H)* de na Lluna o de la Costa de la Seu;*
 - I) de la Palanca o d'abaix.*
- Font: Tous (2019) a partir de Diego Zaforteza y Musoles.*

Tanmateix, l'obra no s'arribaria a enllestir fins el 1613. El segle XVI havia estat marcat per les lluites de poder a Europa i el Mediterrani havia tornat a ser escenari central d'aquestes, com quedà palès amb l'atac otomà liderat per Barba-rossa a Maó el 1535. Aquest atac fou un toc d'atenció per a les illes, que veieren la necessitat d'actualitzar les seves defenses seguint els nous avanços en artilleria. A Ciutat, l'acció més immediata va ser reconstruir la Torre del Cap del Moll i establir les bases per a adoptar el sistema "abaluartat" italià. Juan Tous explica al seu llibre "Los planos de Hugo de

Cesano levantados en su visita a las Baleares en 1551" (2019) la proposta de l'enginyer que va ser enviat a Mallorca per l'emperador Carles V amb l'objectiu d'analitzar la murada i fer la proposta de renovació.

Hugo de Cesano va projectar el bastió del Sitjar, el del Socorredor i el dels Capellans (bastions que ja s'havien construït quan Calvi va visitar la ciutat el 1555), així com els bastions de la Pintada vell, de Sant Antoni i de la Porta del Camp. També va projectar una fortalesa ubicada a la zona de la porta de Santa Catalina que no es va arribar a dur a terme (Tous, 2019).

Detall del mapa elaborat per Hugo de Cesano. Font: Tous (2019).

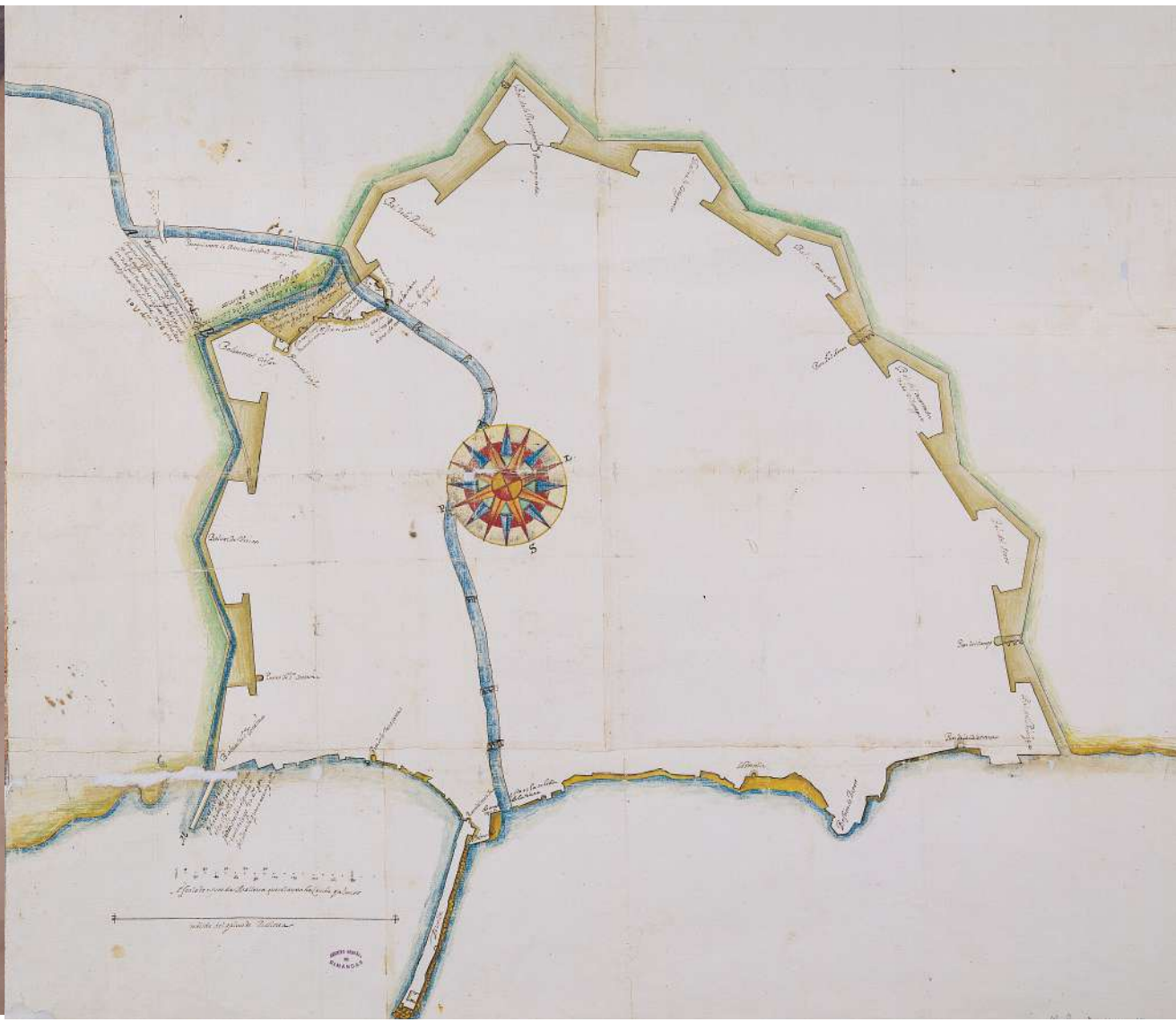
La murada medieval tenia dos punts dèbils a l'entrada i la desembocadura de sa Riera. El primer punt el salvava amb una àmplia concavitat i amb el Pont de la Porta Plegadissa o *Pontem Sobiranum*; mentre que a l'altre extrem, de nou la murada descriu un gran arc deixant a una part l'Almudaina i a l'altre el bastió del Moll (amb una porta per a accedir-hi) i el moll, també amb una porta i amb la Torre al seu extrem.

Segons ens conta Juan Tous al seu llibre, l'enginyer militar Calvi es va mostrar molt crític amb les propostes

de Cesano i va suggerir dos projectes que haguessin canviat la configuració de Ciutat i de sa Riera nova. D'una banda, en lloc d'ubicar una fortificació a la zona de Santa Catalina, com proposava Hugo de Cesano, Calvi volia construir una ciutadella a la Ribera del Mar. D'altra banda, Calvi contemplava un destí molt diferent per al torrent de sa Riera: volia fer-la córrer pel fossat de Llevant fins a desembocar a la zona del Baluard del Príncep.

Finalment, però, el torrent seria desviat pel fossat de Ponent seguint el projecte

Mapa d'Antoni Saura. Aquest plànol mostra també un espigó a la desembocadura de sa Riera nova que finalment no es va realitzar, ja que no surt representat al mapa de Garau de 1644.
Font: Picornell et al. 1989.

dels Fratín, i cap ciutadella s'arribà a fer. El fossat s'havia començat a excavar el 1601, però no seria fins el 1613 quan es durien a terme les obres definitives: *"Para ejecución de dicha mudanza abrióse un foso muy hondo desde detrás de los tintes y por arriba del tirador del oficio de los pelaires hasta dar al valle ó foso del baluarte llamado del Sitjar; el cual rompimiento hecho, que es muy angosto, hízose al principio de él un atajo o reparo que comienza detrás de los tintes, para que el agua, en vez de tomar su primero y ordinario camino discurriese por el nuevo valle de la fortificación hasta el pié del baluarte de Santa Catalina"*.

Com queda reflectit a les cròniques recollides per Climent Picornell (et al. 1989), després de la reconducció, sa Riera encara provocaria alguna inundació, com la del 28 de setembre de 1618, en rompre el dic de la nova obertura *"por ser muy estrecha y necessitar doble anchura para traer el agua hasta el mar de Santa Catalina, y como no ha podido pasar por la abertura antedicha, levatándose ácia arriba se ha estendido de tal manera [...] que l'aigua "llegó hasta la Puerta de Jesús, llenó su foso y pasó por encima del puente á cerca de dos canas de altura rompió ambas puertas exteriores, que era nuevas y muy recias, é hizo cuatro pedaços la interior, [...] se llevo la tierra con que se estaba cegando la Riera vieja desde el llano del Cármén hasta el Borne, el cual inundó de parte á parte, [...] duró la corriente cerca de 5 horas*. Encara es repetirien aquests episodis els anys 1620, 1635, 1683, 1734, 1750 o el 1850, la darrera vegada que sa Riera va recuperar el seu llit natural (Grimalt, 1989). Al mapa d'Antoni Saura de 1613 es detallen les característiques de la murada i les actuacions a realitzar per al desviament del torrent (Picornell et al., 1989; Tous, 2002). Entre d'altres, s'hagué de remodelar el baluard de Sant Pere (o de Santa Catalina) i

construir una nova porta (l'antiga encara es pot veure tapiada al plànol de Garau). El Fortí fou acabat de construir el 1670, completant així el baluard del Sitjar, tot i estar físicament separat d'ell per sa Riera nova (Ferrà, 2003).

Segons ens explica Jaume Llabrés, ja des de la conquesta catalana es Born era com una "plaçoleta" on es duïen a terme celebracions civils i religioses. Amb el desviament, sa Riera vella esdevingué *"una mena de descampat que s'enfangava quan plovia"*. Així i tot, era un lloc idoni molt gaudit per la ciutadania. La nova gran esplanada des Born es va convertir en el lloc de celebracions relacionades amb les pomposes festes barroques (Bestard, 2011). El mapa de Garau ens la mostra molt activa i ja podem veure tot un seguit de cavallers desfilant o *bornant*, pràctica de la qual hauria pres nom es "Born", definit com "Combat a cavall en camp clos entre cavallers" o "Lloc on tenien lloc els tornejos". Es Born va reviure aquestes justes i jocs medievals el 1998 i el 1999, amb diversos actes que es varen celebrar el Dia de les Illes Balears.

El cap de moro al cantó del carrer de Jovellanos (lligat, segons la llegenda, al mateix protagonista del carrer de la mà del moro), ens recorda les execucions públiques que allà es realitzaven.

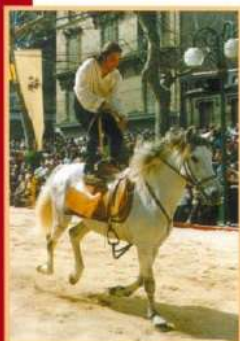
Tot i que el desviament de sa Riera aconseguí millorar les condicions de brutícia i mals olors, la dignificació de l'espai guanyat al torrent encara no havia arribat. D'aquesta època daten cròniques d'abocaments al que, imaginam, no devia ser un espai del tot salubre. De fet, les cases en aquell temps es construïen d'esquenes al seu antic curs, amb la porta principal al costat oposat. Hauríem d'esperar al segle XIX per a la seva gran transformació.

Caballos a través del tiempo

Nuestra cultura es el resultado de la influencia de culturas tan diversas como la fenicia, la romana, la árabe y la cristiana, entre otras. En todas ellas, el caballo se erigió como símbolo de poder y riqueza. Erán continuas las muestras y los juegos que tenían como protagonistas a los caballos. Haremos un recorrido por la historia de esta relación entre hombre y caballo: el domingo, viviremos la emoción de las bigas romanas, carruajes con dos caballos, que competirán en una gran carrera. El lunes, 6 caballos y 6 jinetes nos maravillarán con la exhibición de doma árabe y renacentista, unas técnicas de doma que, a pesar de su antigüedad, se conservan vivas gracias a los espectaculares resultados que consiguen.

Y también el lunes, saldrán los descamisados, una tradición que se remonta al siglo XV y que tenía como protagonistas a unos jinetes que ocultaban sus camisas, en las cuales figuraba siempre el escudo de la familia a la que pertenecían. De esta manera podían cabalgar y hacer *caragols* y locuras con el caballo sin ser reconocidos.

28 febrero 17.00 h

Correrías carruajes romanos

Pl. Joan Carles I - Passeig des Born - Pl. la Reina - Av. Antoni Maura

28 febrero 17.20 h

Halcones árabes

Pl. Joan Carles I - Passeig des Born - Pl. la Reina - Av. Antoni Maura

1 marzo

17.00 h - Doma renacentista - Pl. Joan Carles I

17.10 h - Doma renacentista - Passeig des Born

17.30 h - Doma renacentista - Pl. la Reina - Av. Antoni Maura

18.30 h - Descamisados - Pl. la Reina - Av. Antoni Maura

19.00 h - Descamisados - Pl. Joan Carles I - Passeig des Born

18

Caballeros de los vientos

Vuelven las justas y los juegos medievales al passeig des Born. El gran caballero *Tramuntana*, ganador del año pasado, medirá su fuerza ante los caballeros *Gregal*, *Xaloc*, *Ponent*, *Llevant* y *Migjorn*. Disfrutaremos de la belleza, de los caballos engalanados para el combate y oiremos el ruido de las armas: lanzas, hachas, bastones, cañas y espadas se cruzarán para dilucidar quien alcanzará la gloria de convertirse en el caballero ganador del *Dia de les Illes Balears 1999* y podrá dedicar su victoria a una doncella del público. El día 1 de marzo, en el passeig des Born y en la avenida Antoni Maura, a las 18.30 y a las 19.00 horas respectivamente, caballos, caballeros, escuderos y pajes te esperan con sus mejores galas.

Pero antes, los mismos personajes nos demostrarán su habilidad, el domingo 28, a las 18.00, en la plaza de la Reina y en la avenida Antoni Maura y, a las 18.35, en el passeig des Born y en la plaza Joan Carles I. Contemplaremos el gran espectáculo del juego del estafermo, en el cual los caballeros intentarán herir a un muñeco giratorio, y el juego de las anillas, una demostración de puntería que obliga a los jinetes a ensartar su lanza en una anilla colgante.

Un gran espectáculo con más de 500 años de historia.

28 febrero

18.00 h

Juegos medievales de habilidad

Pl. la Reina - Av. Antoni Maura

18.35 h

Juegos medievales de habilidad

Pl. Joan Carles I - Passeig des Born

1 marzo

18.30 h

Justas

Pl. Joan Carles I - Passeig des Born

19.00 h

Justas

Pl. la Reina - Av. Antoni Maura

19

A sa Riera comença la modernització de Ciutat

Les Tortugues, fetes en bronze pel mestre fonedor Francesc Cardell, a la font dedicada "*a la jura de la princesa Isabel Luisa*". Foto: Jaume Gual.

El segle XIX inicia el procés modernitzador de la ciutat (any 1800)

Al 1800 sa Riera vella era encara una esplanada de terra, però ja havia començat a despertar interès. Ja el 1784, en temps del capità general Galcerán de Villalba, s'havia fet el passeig central i les arbrades laterals. El paisatge però encara estava dominat pels alts murs perimetrals dels convents de les Teresetes (Santa Teresa de Jesús), de Santa Magdalena i el del Carme, desamortitzat el 1835 i reemplaçat pel Quarter d'Infanteria del

Carme, amb la sòbria arquitectura característica dels edificis militars. També hi donaven les tàpies de l'Hospital General i del Reial.

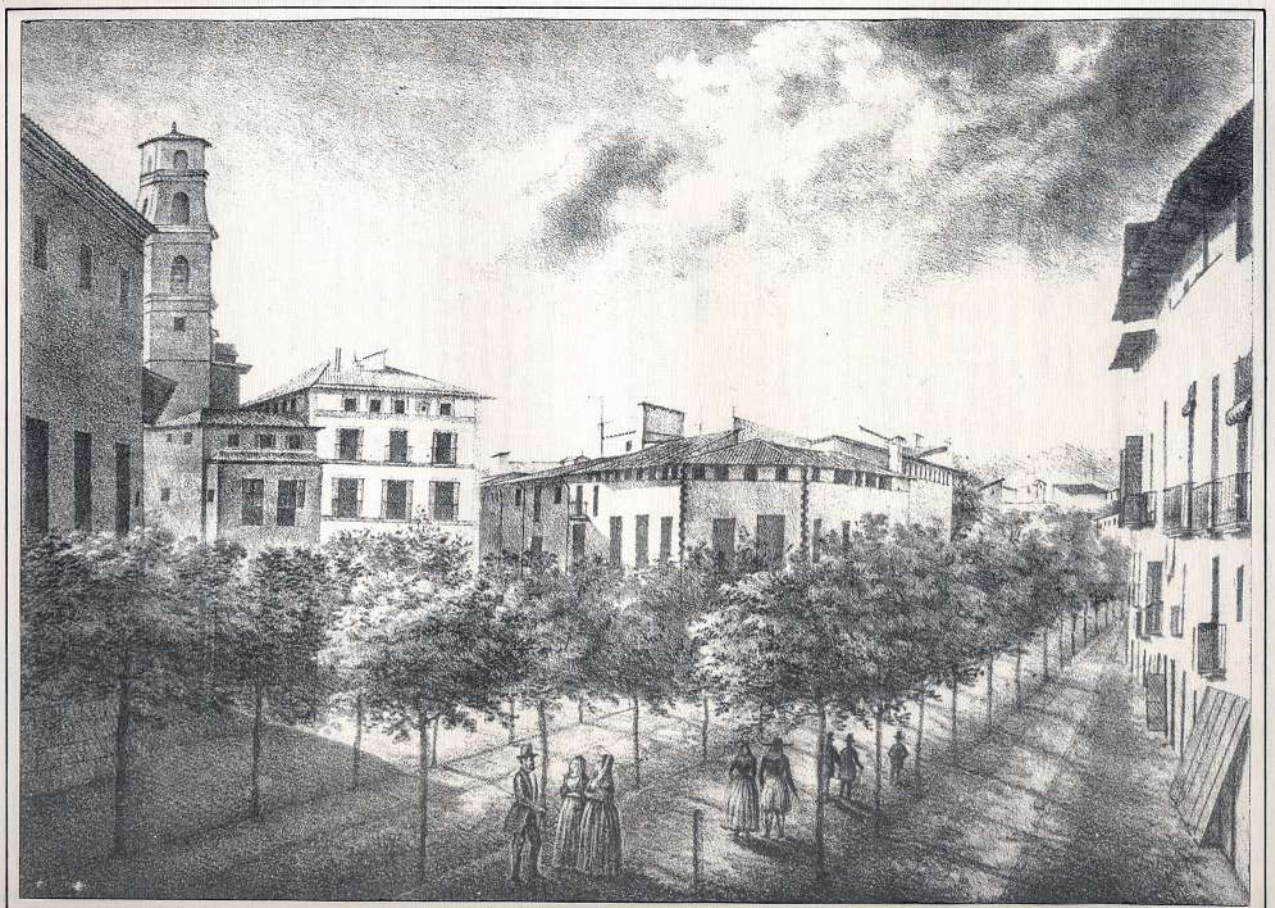
Aquesta zona es començaria a renovar el 1827, quan el capità Josep Ma. d'Alòs el reformà. Es va crear el jardí botànic, es sembraren més arbres i s'instal·là la font de brollador i safareig circular, obra de Jacint Mateu i Sureda, que originalment tenia una estàtua de la Fidelitat (Ferrà, 2003; Tous, 2009).

Cap a la zona del Teatre trobam altres cases senyorials com Can Brondo, Can Berga o Cal Marquès de Reguer. El músic Josep Balaguer donà aquest casal (avui més conegut com Can Balaguer) a l'Ajuntament amb la condició que s'instal·làs el Cercle de Belles Arts de Palma. L'edifici va ser construït el 1699 a iniciativa de la família Gual-Sanglada, amb la darrera reforma finalitzada el 2016. La tasca d'investigació del Grup d'Estudis de Recerca Medieval de la UIB permetrà observar les restes medievals de l'edifici.

Les grans torrentades havien arrasat

històricament cases senceres a la riba dreta del torrent a l'alçada des Born. Això va conduir a la compra de solars per construir cases senyorials (Bestard, 2009) com les de Can Sureda (desapareguda, actualment Can Alomar, construïda el 1880), Can Zaforteza (a la cantonada del carrer Sant Feliu), Can Thomàs des Pedrís des Born, Can Quint, Can Debrull (desapareguda, al seu solar es construí el Cine Born el 1928), Can Morell, Can Espanyol... Totes aquestes cases, com hem dit a l'anterior capítol, donaven l'esquena a l'antic torrent, i tenien l'entrada principal pels carrers Sant Feliu o Sant Gaietà. El paisatge urbà

La plaça del Mercat a una il·lustració del "Panorama óptico, histórico, artístico de las islas Baleares" d'Antoni Furió (mitjans segle XIX, c 1840).

des Born es completava amb les cases humils dels artesans a la vorera oposada. Entre les cases senyorials en destacarem Can Morell, per la seva història i el seu present com a edifici públic municipal. Va ser construïda el 1764 a iniciativa de Miquel Vallès i Orlandis, el primer marquès de Sol·leric, obra de l'arquitecte Gaspar Palmer. Aquest edifici ja forma part de la iniciativa pública i privada que volia començar a canviar el paisatge de sa Riera vella. Això no obstant, com tantes altres cases senyorials construïdes abans de la reforma des Born, la façana de l'entrada principal es troba d'esquenes, en aquest cas al carrer Sant Gaietà. El 1975 l'edifici va ser adquirit per l'Ajuntament de Palma i el 1985 s'inaugura el "Palau Sol·leric" com a centre d'art contemporani.

"Sólo por el triste estado de la Península podía haberse presentado un profesor de tan sobresaliente mérito en esta Ciudad, en donde a la simple inspección de los edificios... se advierte el mucho atraso y el ningún gusto que hay en la arquitectura". Amb aquest informe del Real Acuerdo s'acceptava la sol·licitud de l'arquitecte Isidro González Velázquez pel seu nomenament com a arquitecte municipal el 1811. Segons indica la historiadora Catalina Cantarellas, encara que la estada de Velázquez a Ciutat fou curta, va ser intensa en la redacció de projectes. Per exemple el de la reforma del passeig des Born de 1812, que va presentar a un concurs convocat per a commemorar la nova etapa constitucional i cometre el seu "eixamplat i regularització". L'avantprojecte de Velázquez plantejava enllaçar es Born amb el Moll i el Teatre,

Oliver Wrinckler cobreix la façana del Palau Sol·leric amb un teló de 600 m2, abans de la seva inauguració el 1985. El varen realitzar:

Alfons Sard, Pere Joan, Mercedes Iaguens, Thierry Job i Menéndez Rojas (que no apareix a la fotografia).

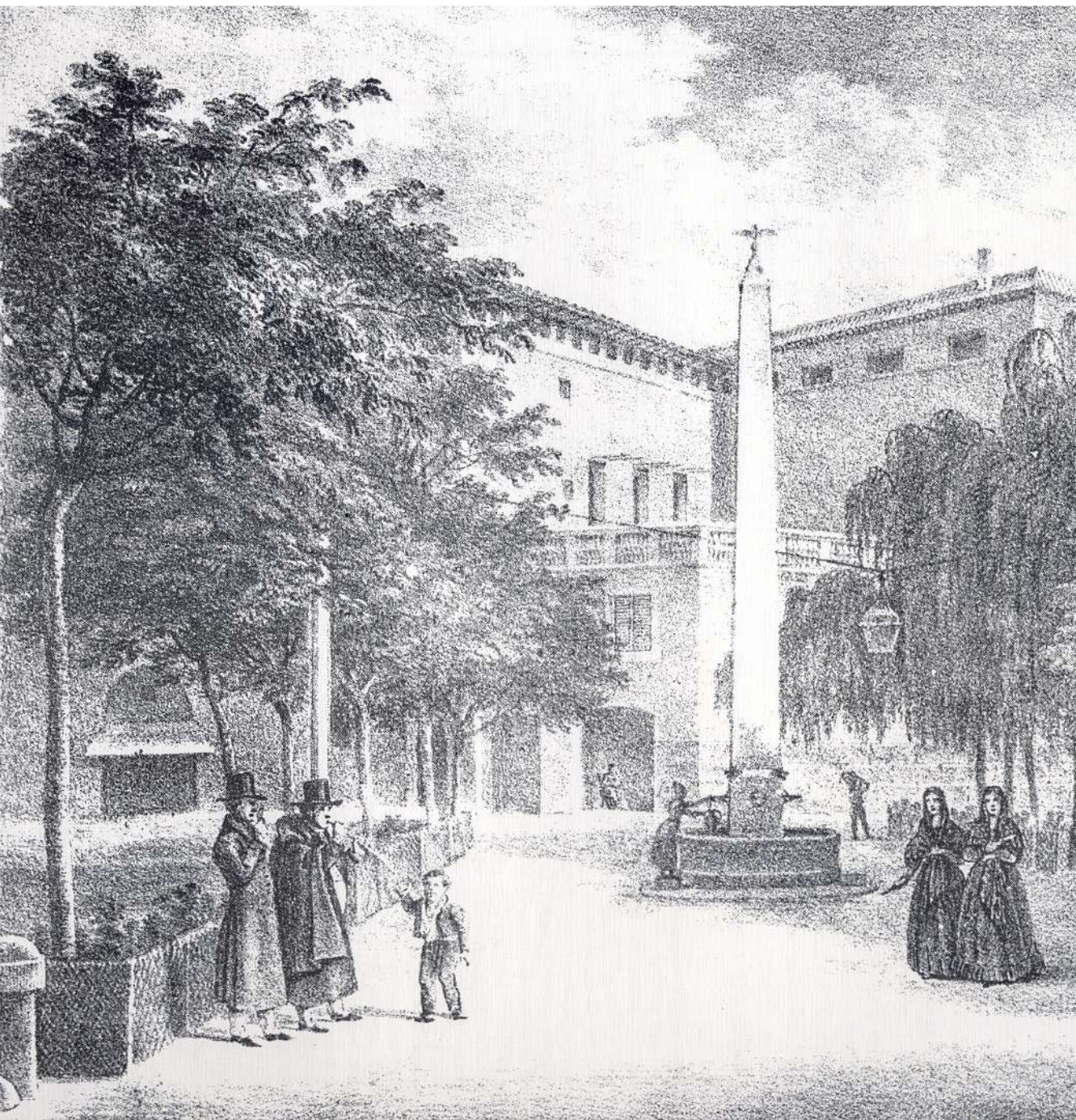
Foto: Oscar Pikin, publicada a la tercera part de la "Biografia de Ciutat".

ubicant diversos monuments al llarg del recorregut.

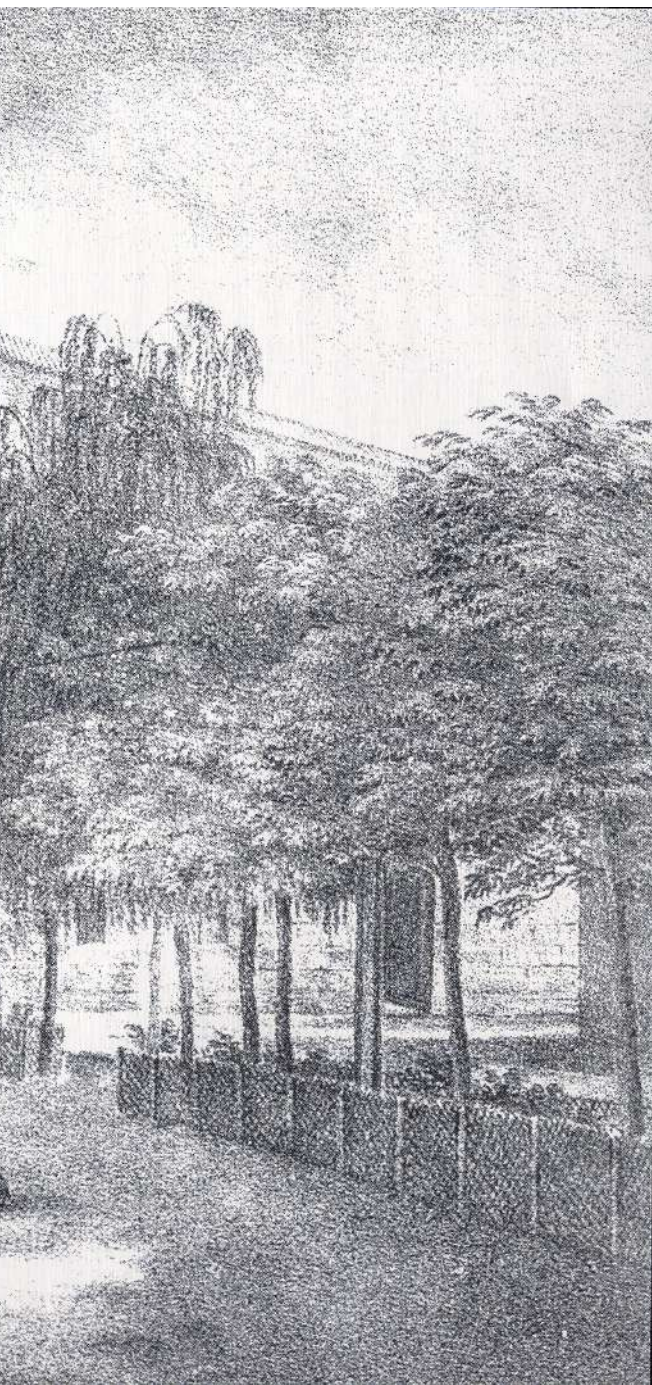
Tot i que el projecte no s'arribà a dur a terme, sembla que sí va tenir certa influència en la remodelació que es faria més tard, per exemple pel que fa a la font-obelisc a l'inici del passeig. Segons el cronista de la ciutat Bartomeu Bestard, el 1822 començaria realment a construir-se el que després es coneixeria com "passeig des Born". Amb projecte de Tomàs Abrines, es faria el projecte de passeig amb dues fileres d'arbres amb bancs de pedra i

respatller de ferro. El 1833 es materialitza la reforma des Born a iniciativa del regidor Manuel Santander, amb Tomàs Abrines de nou a càrrec de les obres. Es faria ja un passeig a mode de saló de tres carrers marcats amb quatre fileres d'acàcies (Tous, 2009). Bestard ens diu que al projecte original es feia constar, literalment, que pel

carrer central passejarien les classes altes, per un lateral la gent gran i per l'altre la gent humil. En aquest moment es col·locaren les esfinxs, "ses Lleones", tallades en pedra de Santanyí per Jacint Mateu. Les lleones varen ser retirades el 1863 amb motiu de l'allargament des Born, com veurem més endavant. En recol·locar-se l'any 1895, els seus pits

s'havien reduït i les lleones havien tornat un poc més pudoroses. El mateix any 1833 s'aixecà la font de les Tortugues o Saló de la Princesa, en commemoració del jurament com a princesa d'Astúries de la futura reina Isabel II. Per a costejar les obres es va obrir una subscripció popular, segons les cròniques, amb una gran acollida

per part dels palmesans. La col·locació de la primera pedra fou un acte multitudinari que va comptar amb la participació de *"todas las tropas disponibles: Acompañado del Ayuntamiento, descendió el Capitán general Sr. Monet al depósito que debía contener el agua para la fuente. En bandeja de plata le fue presentada la medalla acuñada para perpetuar el acto. Esta, de plata también, llevaba dos leyendas: "A la Jura de la Serma. Señora Princesa Doña María Isabel Luisa de Borbón. La ciudad de Palma." en el anverso, y en el reverso: "Reinando el Sr. Don Fernando VII. Mallorca 1833.". Un notario leyó el acta en pergamino, que el Capitán general encerró en una botella, dando un viva al Rey, que fue contestado por las tropas y el pueblo, y encerrado todo en un cajón de plomo, sellado con cuatro sellos de lacre, lo colocó en un nicho abierto bajo la primera piedra, bajado que hubo a los cimientos, y se vitoreó a la Reina y a la Princesa, y se dispararon cinco cañonazos a cada uno de los tres vivas. [...] Se iluminó el paseo ésta y las dos noches siguientes, donde hubo baile y mascarada"* (Zaforteza, 1954).

Tot i que els obeliscs com a monument són relativament comuns, no n'hi ha molts que tinguin les tortugues com a "portadores". Només en coneixem dues similars, ambdues a Florència: l'obelisc de Santa Maria Novella i l'obelisc de Boboli al Palazzo Pitti. A més de la madrilenya "Fuente de los Galápagos", també erigida en homenatge a Isabel II, tot i que en aquest cas les tortugues no han de suportar el pes de l'obelisc.

La font de les Tortugues a unail·lustració del "Panorama óptico, histórico, artístico de las islas Baleares" d'Antoni Furió (mitjans segle XIX, c 1840).

En principi, aquests elements podien ser símbol de longevitat, en un desig al regnat d'Isabel II. L'aigua es relaciona amb la fecunditat i el monument d'inici també tenia quatre dofins amb ales d'on brollava l'aigua, símbol d'intel·ligència, saviesa i prudència... però que foren substituïts per quatre caps de lleó.

Conten que Robert Graves va fer una interpretació alternativa de la font, explicant que reflectia la societat mallorquina d'inici de segle XX: una societat lenta, tancada, que no avança (per les tortugues); jerarquitzada de dalt a baix (el monòlit); i presidida per l'obscurantisme i la por (per la ratapinyada).

Sigui com sigui, a nosaltres ens agrada pensar que aquestes tortugues varen arribar al Saló de la Princesa seguint les aigües de sa Riera vella des del "pla de ses Tortuguetes", ubicat a Puigpunyent molt a prop del naixement del torrent.

A l'altre extrem del passeig des Born, la desamortització del convent de Sant Francesc de Paula el 1837 va donar pas a l'actual plaça de la Reina. Allà, el 1860, la mateixa Isabel II col·locaria la primera pedra del seu monument, una escultura en marbre de 2,7 metres d'alçada, que seria inaugurada el 1863. Romandria en aquest emplaçament només cinc anys, fins l'1 d'octubre de 1868, quan els ciutadans li feren una soga i la tombaren.

En aquesta plaça també hi trobaríem la Casa Lladó (1865, Antoni Sureda) i la Casa Sitjar (Bartomeu Ferrà, 1892). També el "Jardí de la Princesa", dissenyat per Josep Frontera el 1863. El 1928 s'hi inaugurà la font homenatge a Joan Alcover. El conjunt és obra de Guillem Forteza, amb la col·laboració de Joan Pons i Marqués. El monument, construït a subscripció popular, fa

referència a la poesia "La relíquia" de 1909, on el poeta recorda els jardins de Can Alcover:

*Somni semblaria
el temps que ha volat
de la vida mia,
sense les ferides que al cor ha deixat;
sense les ferides que es tornen a obrir
quan veig que no vessa
ni canta ni plora, la font del jardí.
Trenta anys de ma vida volaren depressa,
i encara no manca,
penjat a la branca,
un tros de la corda de l'engrassadora,
com trista penyora,
despulla podrida d'un món esbucat...*

*Faune mutilat
brollador eixut,
jardí desolat
de ma joventut.*

El Bellaombra centenari que es trobava en aquests jardins ens va abandonar a principis de 2020.

Amb els diferents homenatges a Isabel II s'ampliaria el passeig des Born. El 1833 fins al Saló de la Princesa i el 1863 fins al peu del monument de la plaça de la Reina. La prolongació del 63 va aixecar certa polèmica, per la dificultat que presentava el desnivell i la necessitat d'alinear façanes dels habitatges existents. El batle va decidir actuar i accelerar la reforma el vespre del 18 de març. Per això es recordaria amb la famosa dita "*s'alcalde Billón, que en un vespre ha allargat es Born*". Amb posteriors reformes, el passeig s'ampliaria i s'escurçaria (fins i tot la font de les Tortugues es desplaçaria el 1956, per a alinear-se amb la nova avinguda Jaume III).

En aquell moment, Palma començava a intentar convertir-se en una ciutat europea.

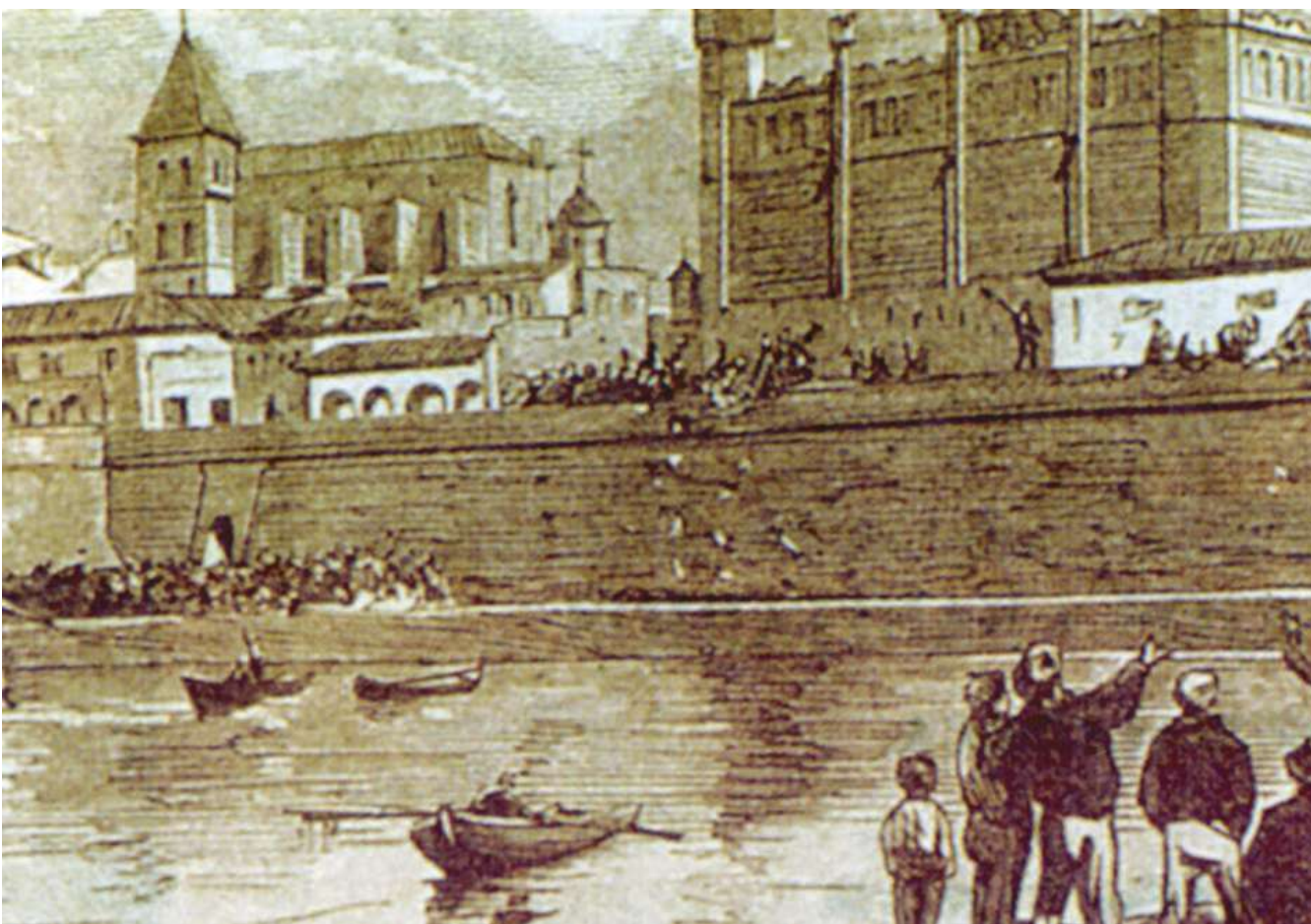
Escultura d'Esteve Monegal al monument homenatge a Joan Alcover.
Foto: Alejandro Maestro

La Primera República toma un tros de la murada del mar (any 1873)

L' Arxiduc Lluís Salvador descriu al seu *Die Balearen* una ciutat amb un recinte emmurallat que "s'obri per sis portes, una de les quals és la porta del Moll, esbucada al construir el mur de fortificació front la mar, que constitueix l'entrada principal de la ciutat". La part de la murada que dóna a la badia des de el baluard de Sant Pere, continua s'Arxiduc, "va ser esbucada, de manera que ara els edificis mercantils de la Llotja i de la Junta de Comerç de la Mar són visibles des de la mar". Val a dir que per s'Arxiduc el passeig per la murada en el punt on se situava la porta del Moll "constitueix un dels millors passeigs de la ciutat, [...] el mur està trencat i una escala practicada

a l'espessor del mateix [...] duu ara al damunt de la murada [...], proveïda de belles plantes i coberta d'una fina arena de marès".

Ja el 1868 s'havia demanat formalment l'esbucament de les murades. Finalment, després de les disputes amb l'exèrcit, que s'oposava a l'enderrocament, el president de la República Estanislao Figueras autoritzà l'enderrocament d'una part de la murada de mar. Corria l'any 1873. Aquesta actuació afectaria el tram comprès entre el quarter de Cavalleria i el baluard de les Drassanes i tenia l'objectiu de permetre el desenvolupament del port (March, 2002). A l'espai alliberat es faria, anys més tard, el passeig Sagrera.

L'anunci de l'enderrocament es va rebre amb molta acceptació per part de la ciutadania, ja que s'entenia com un indicador de progrés i inici de la construcció de la Palma moderna. L'acte inaugural d'esbucament, tot i que multitudinari, no va estar exempt de tensió, com queda recollit al "Noticias y Relaciones históricas de Mallorca (1871-1880)" de Juan Llabrés Bernal: "*como faltaba el consentimiento del ramo de Guerra Único competente para todo lo relativo a fortificaciones*", la Capitanía General "*se opuso a que se destruyera parte alguna de la defensa de Palma y sigilosamente situó en la madrugada las tropas de la guarnición con objeto de impedir el derribo, así es que apareció buena parte de la ciudad ocupada militarmente*". "*Toda la fuerza de Palma estaba en la calle mientras nada ocurría entre el pueblo asombrado*

de tanto aparato militar". Es varen rebre tots els permisos i, finalment, "*Sobre las 11 un gentío inmenso portando banderas [...] y acompañado de dos bandas de música se puso hacia la Lonja y comenzó enseguida la proyectada demolición, arrojando al suelo la primera piedra el Alcalde [Gabriel Oliver Morey]*". "*Durante la tarde numerosos jornaleros consiguieron destruir un pequeño trozo de la parte superior del muro inmediato al cuartel de la Lonja, lo que presenció un extraordinario gentío...*".

La porta des Moll va ser traslladada al pati entre el Consolat de Mar i l'edifici de la Llotja, formant part del conjunt monumental i emprat ara com a espai institucional del Govern de les Illes Balears.

Dibuix de l'enderrocament de la primera pedra de la cortina que unia les portes del Moll i de les Drassanes, a 15 de febrer de 1873. Font: Tous, 2009.

El projecte modernista de Ciutat a 1900

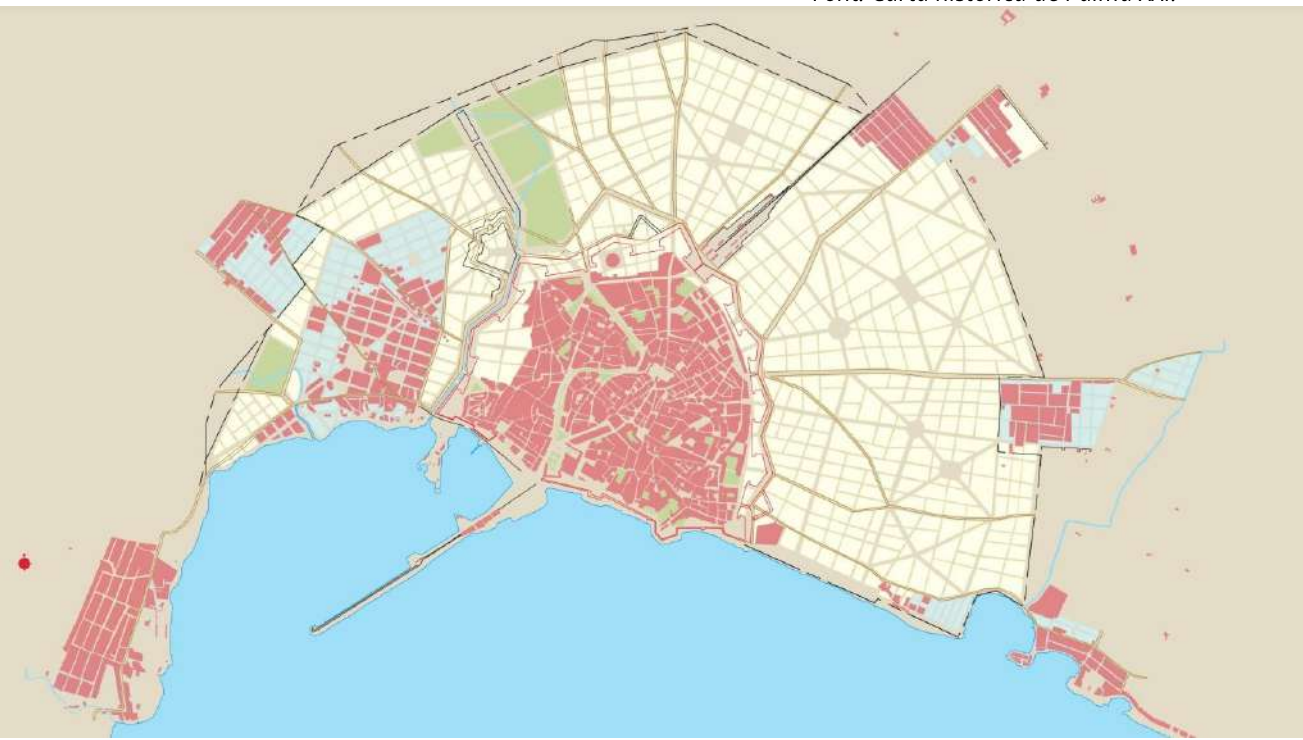
"Oh, Born beneït, quin remei ets per a tots els que estan cansats de córrer sense anar enlloc! Déu te conservi el teu repòs, per a consol dels desesperats del brogit de civilitat! Déu ens hi doni una cadira en aquest temple del seure!".

L'illa de la calma, Santiago Russiñol (1905)

La darrera part del segle XIX va servir per posar els fonaments del projecte liberal per modernitzar la ciutat a través d'un nou urbanisme que ajudàs a créixer la indústria i a iniciar l'activitat turística. Tot i la crisi colonial del 98, la recuperació econòmica va ser relativament ràpida i no va comprometre les aspiracions a la modernització de la ciutat.

Com podem llegir a les pàgines de la segona part de la "Biografia de Ciutat" de Palma XXI, a finals de segle XIX Palma era encara una ciutat encotillada, amb alguns nuclis de població dispersos que havien sorgit extramurs, però amb unes murades que eren el símbol d'allò que ens allunyava de les ciutats modernes. Dins una illa agrària, Palma era una ciutat de primer nivell implicada en un procés de canvi important. Així, el segle XX comença amb dues

*Ciutat a 1900 (en vermell) i proposta d'exemple del Pla Calvet.
Font: Carta històrica de Palma XXI.*

transformacions considerables per a Ciutat: l'enderrocament de les murades i l'Eixample del Pla Calvet.

Miquel del Sants Oliver somniava a *Desde la terraza*, el 1891, amb un passeig des Born convertit en "*un magnífico boulevard entre cuyos edificios se cuentan ya tres fondas u hoteles de primera clase*". El primer hotel de luxe, el Gran Hotel, s'inauguraria el 1903 a sa Riera vella, amb l'aspiració de ser l'hotel capdavanter del turisme de luxe a Ciutat (cosa que va aconseguir durant un temps). Durant el primer terç del segle XX, Palma va ser pràcticament una ciutat en obres. Els arquitectes protagonistes d'aquesta etapa serien Francesc Roca, Guillem Reynés, Jaume Alenyar i Gaspar Bennazar. L'arquitectura modernista destacà en els primers edificis turístics

i d'oci importants, com l'esmentat Gran Hotel (1903; Lluís Domènech i Muntaner) o el Teatre Líric (1910, Bennazar); comercials com el Forn des Teatre (1916); i també a altres com l'edifici plurifamiliar Can Casassayas (1908, Roca i Reynés). D'aquests anys és també l'edifici del Col·legi Notarial, d'estil neoplateresc (1919, Roca) o la reforma del Círculo Mallorquín (1918, Madorell).

Plaça de la Reina a als anys 20 del segle passat. A la imatge, el jardí de la Reina i el quiosc Mundial, amb un bar a planta baixa i una biblioteca al primer pis. El Mundial (conegut com "el xiringuito") va desaparèixer als anys 40 del segle passat. Font: Fons Bartomeu Reus.

Gaspar Bennazar consolida la revolució arquitectònica i urbanística de Palma (any 1930)

Gaspar Bennazar va ser l'arquitecte municipal des de l'any 1901 fins el 1933. Des d'aquest càrrec oficial, que compartí amb Jaume Alenyar, va ser el responsable de dissenyar la ciutat del futur, començant per la gestió de l'enderrocament de les murades i de dur endavant el desenvolupament de l'Eixample de Calvet. A les pàgines de la segona part de la "Biografia de Ciutat" podem llegir sobre el protagonisme que va tenir en el projecte modernitzador de Ciutat durant els més de 35 anys que durà la seva carrera professional, tant des de l'àmbit públic com des del seu despatx privat, amb altres personalitats com Miquel dels Sants Oliver o Eusebi Estada.

El conegut com a "Pla Bennazar" de 1917 plantejava una "cirurgia urbana" fonamentada en els principis aplicats per Haussmann a París. Per la manca de recursos i la dificultat per aplicar-lo, només se'n va executar una petita part, l'actual carrer Constitució. Aquest carrer concentra grans edificis, alguns d'ells obres del mateix Bennazar com Can Caubet, on als anys 50 hi havia el bar Formentor, i l'edifici de la Telefònica. També hi trobam l'edifici de la Delegació de Govern, de Francesc Roca. Aquesta concentració d'obres de Bennazar es repeteix al llarg de l'eix de sa Riera vella, segurament l'espai on Bennazar va projectar més edificis, el que demostra la importància que ja tenia per als inversos fa cent anys (i de molt abans, si recordam la ubicació dels casals senyorials). A la Rambla trobam Can Rotleu (1923), al número 5, i els bancs del passeig (~1906). Als voltants de la plaça del Mercat, Can

Escarrer (1929) i el monument a Antoni Maura (1929, amb escultures de Benlliure). Ja al Born, al núm. 16, Can Ribas (1923) i al 25, el Cinema Born (1931); i els esmentats Telefònica (1930) i Can Caubet (1926) al carrer Constitució. Al núm. 24 de l'Avinguda

Antoni Maura, Can Mulet (1903); i al núm. 28., just tocant el Passeig Sagrera (també de Bennazar, 1910), Can Salas (1903).

També foren obra de "s'Arquitecte" l'hotel Alhambra i el teatre Líric, ambdós enderrocats el 1966 per construir els jardins del Rei. Aquests

edificis ens fan a la idea que es Born era el lloc de moda dels anys 20, amb l'Hotel, el Teatre i el cafè Líric, el Formentor, el Riskal, el Cine Born, el cinema Rialto...

Bennazar també va tenir una important participació a sa Riera nova, com veurem més endavant.

Can Ribas, al passeig des Born. El rètol "Paseo del Generalísimo" es va esborrar de la placa l'any 1979. Foto: Jaume Gual.

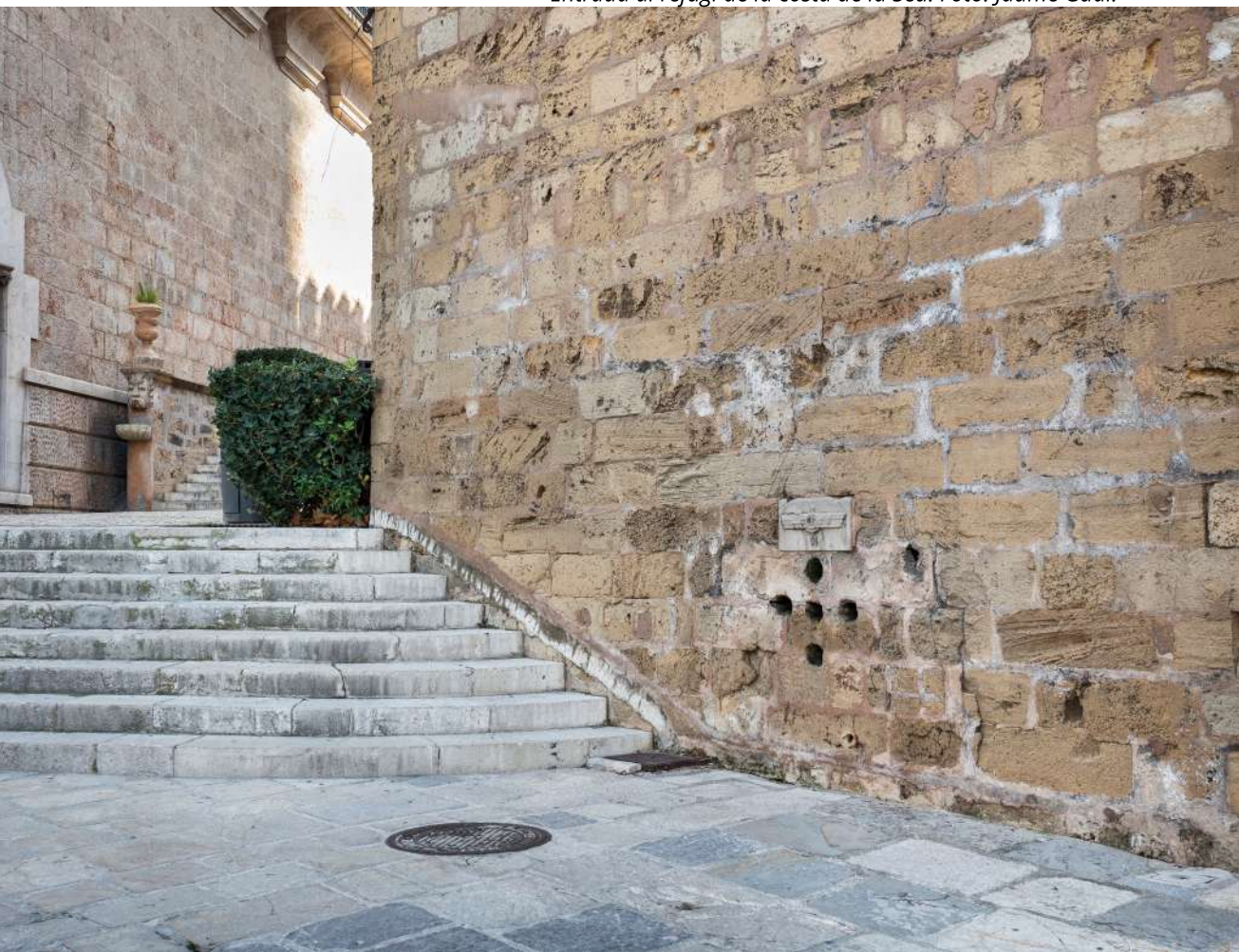
La transformació en temps del franquisme: la construcció del Palau March (1940), la creació de s'Hort del Rei (1968) i el parc de la Mar (1973)

La Guerra Civil va deixar també la seva petjada a sa Riera vella, en aquest cas amb obres "ocultes" de defensa passiva. Tal i com queda reflectit a "Els refugis antiaeris de Palma" de Bartomeu Fiol (2019), al llarg de tot l'eix es trobarien diversos refugis particulars (com el de Can Quint, a 4,20 metres de profunditat i amb capacitat per a 135 persones) a més d'alguns públics, d'entre els quals destaquen el de la Costa del Teatre (un accés a l'antic túnel del tren, emprat

com a refugi) i el de la Costa de la Seu, encara amb la senyalització visible. També hi hagué un refugi a l'actual Institut Ramon Llull, que des del centre del pati tenia sortida a prop del pont des Fortí (túnel que passats els anys sembla que va ser emprat pels estudiants per fugir... de les classes!).

Un altre llegat que destaca Fiol, encara amb més risc d'esvaïr-se, és el de les marques de senyalització de boques antiincendis que es varen fer per tal de localitzar-les ràpidament en cas de bombardeig. Es tracta de símbols amb forma de diana amb tres cercles

Entrada al refugi de la costa de la Seu. Foto: Jaume Gual.

*Seqüència d'imatges que mostren les successives reformes a l'edifici de la Clínica Rotger.
Font: clinicarotger.com*

concèntrics de color blanc-vermell-blanc. En ser marques pintades, aquestes s'han anat perdent i esborrant, tot i que encara són visibles les del Convent de les Teresetes o la del Col·legi Notarial.

En temps del franquisme hem de xerrar del "Paseo del Generalísimo" en referir-nos al Born i de "Via Roma" per a la Rambla. En aquesta via es varen col·locar dues estàtues romanes per agrair a les tropes feixistes italianes la seva participació a la Guerra Civil. Val a dir que aquestes estàtues són còpies d'altres dues que va dur d'Itàlia el Cardenal Despuig, i que varen ser substituïdes el 1942 per evitar la seva degradació.

El topònim de Via Roma encara es conserva per al tram de la Rambla més proper a les Avingudes, on es troba la clínica Mare Nostrum (des de 1991, Clínica Rotger), d'estil racionalista. Enric Juncosa la projectà el 1936, tot i que l'obra no es finalitzaria fins el 1942.

La desamortització de 1835 s'endugué el convent de Sant Domingo, deixant un espai que, anys més tard, seria ocupat per un dels grans protagonistes de Ciutat. A una part del solar es va construir el Círculo Mallorquín, mentre que a l'altra es va fer temps després una obra "de aspecto grandioso", segons l'arquitecte municipal Jaume Alenyar, que signà el permís d'obres.

*Marca de boca antiincendi
al convent de les Teresetes.
Foto: Jaume Gual.*

Costa de Sant Domingo abans de la construcció del Palau March. Font: Fons Rul-lan.

Es diu que Joan March, en ser rebutjat com a soci del Círculo Mallorquín, va decidir construir el seu habitatge just al costat. Amb Luis Gutiérrez Soto com arquitecte, March va fer un sumptuós casal d'enormes dimensions, posant a més la sortida de les cotxeres aferrada a l'entrada principal del Círculo. Aquesta llegenda urbana ens consta que no és certa, com tantes altres històries al voltant d'en March. Això no obstant, el Palau March (1945) és un símbol de poder tant per les seves dimensions, com per la riquesa dels materials o l'elegància de les tres façanes.

Segueix havent-hi moltes preguntes entorn del Palau, com per exemple: perquè no hi ha cap fotografia de la seva construcció?

L'antiga Porta Ferrissa es trobaria entre el Palau March i s'Hort del Rei, jardins que ja conegué Anselm Turmeda a finals del segle XIV: En cell jardí los fruiters / eren de totes maneres: / dàtils, pomers, presseguers,/ codonys, albercocs, cireres,/ massanes, prunes e peres,/ taronges, poncís, llimons,/ avellanes e lledons,/ raïms moscatells e figueres.

S'Hort del Rei estava tancat dins murada. A l'Edat Mitjana, el concepte de jardí estava assimilat al d'hort, per això es trobava la varietat d'arbres fruiters i ornamentals que descrivia Turmeda, a més dels animals salvatges que el rei rebia com a regal: lleons, ossos, llops...

A finals del segle XIX es va construir a

l'extrem més pròxim a la mar el quarter de cavalleria de l'Almudaina, mentre que a l'altre extrem, on encara hi havia hort, es varen construir a principis de segle XX, com hem vist, el Teatre Líric i l'hotel Alhambra. El Pla Alomar tornaria a recuperar els solars i construir els actuals jardins, dissenyats pel mateix Gabriel Alomar.

El Parc de la Mar, ja als anys 80, vindria a completar la dignificació d'aquesta franja de Palma. A la quarta part de la "Biografia de Ciutat" es contenen els detalls del fenomen polític i urbanístic de primera magnitud que va esdevenir el seu projecte. Políticament, va ser la primera conquesta ciutadana contra l'ajuntament franquista, en aconseguir anul·lar la concessió adjudicada el 1973 a Park Mar S.A. per fer un aparcament de 600 places. Urbanísticament, el projecte

guanyador del Grup Zócalo, liderat per Pere Nicolau, va aconseguir un espai digne per a la ciutat i la ciutadania, i va fer que la Seu es tornés a reflectir a la mar.

Abans de fer-se el projecte de parc que coneixem avui dia, la zona va passar per una autèntica catarsi, amb la que malauradament va ser la transformació urbana més important dels anys 60: la connexió de l'autopista de Llevant amb el port per davant la Seu. Sembla que només la Societat Arqueològica Lul·liana va alçar la veu en contra d'aquella proposta, amb una nota de premsa publicada el 1966 a Diario de Mallorca on fins i tot feia una crida a la participació ciutadana. En aquell moment, es va prioritzar el cotxe enfront del vianant i encara avui hem de patir l'autopista a la zona més emblemàtica de Ciutat.

L'esbucament del quarter de cavalleria de l'Almudaina va conduir al descobriment de l'arc de la drassana reial, d'època islàmica, la infraestructura portuària més antiga que es conserva a Palma. Font. Fons Bartomeu Reus.

Les grans reformes urbanístiques entorn de sa Riera nova

Imatge de l'eixamplament del pont des Fortí als anys 70. Font: Col·lecció particular.

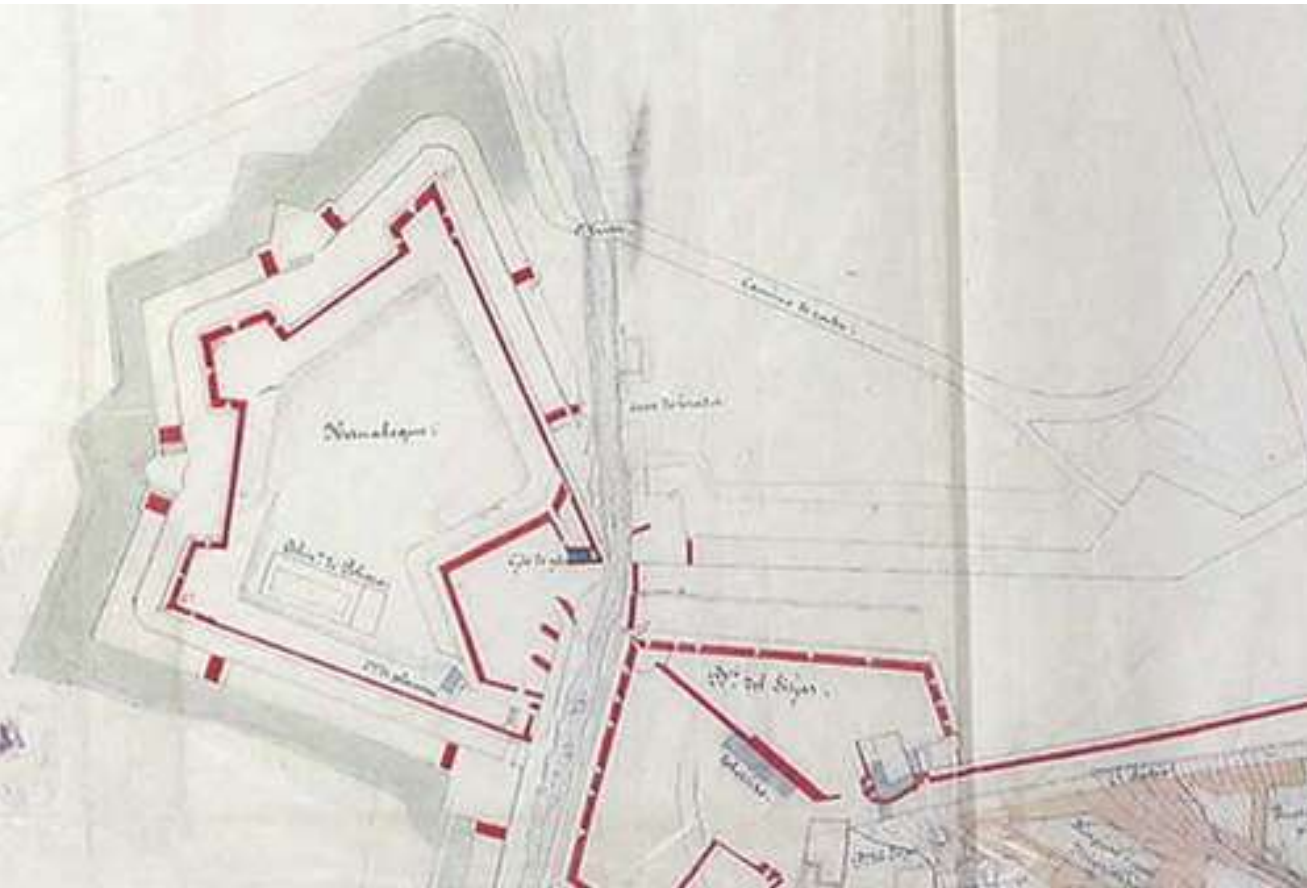
Els nous ponts de sa Riera

El desviament de sa Riera va conduir a la necessitat d'una nova infraestructura associada a la murada renaixentista. El llit actual és una obra de "fortificació monumental" caracteritzada pel seu recorregut en ziga-zaga (seguint la murada) i per l'amplària i la profunditat, relacionades amb la seva funció defensiva (Llabrés, 1988).

Avui dia, subsisteix tot el traçat des de l'anomenat pont des Fortí fins a la desembocadura al Baluard de Sant Pere. Un Baluard, recordem, que va quedar exclòs de l'esbucament de la murada dins el conjunt de la "Muralla del Mar", que va ser declarada Monument històric-artístic a 1942

(Menéndez Pidal, 1963). Això no evità que fos víctima de l'especulació i que hagués de ser reconstruït després d'una explosió provocada el 1963 pels seus nous propietaris, que volien edificar en aquesta zona ocupada per l'antic quarter militar, ja en aquell moment abandonat.

El conjunt de sa Riera està catalogat des del 1988 gràcies a la iniciativa ciutadana, liderada per ARCA i GOB, que va aconseguir la declaració de BIC. La catalogació, però, va arribar tard per al pont des Fortí, malmès per unes obres dels anys 70 quedant el pont original avui en dia amagat davall l'eixamplament efectuat per adaptar-lo a les Avingudes. El pont continua intacte davall les jàsseres de formigó.

Plànol de Scheidnagel de 1871. Font: Tous (2010).

Molt a prop del pont del Fortí s'hi troba el pont del Tirador, de menors dimensions, construït a 1775 entre els desapareguts Hornabeque i la casa del Tirador. Aquest pont podria formar part de la connexió del camí de ronda sobre sa Riera que veiem al plànol de Scheidnagel. El pont es conserva en el seu estat original. L'única modificació que va fer l'Ajuntament de Palma, en temps de Federico Climent, va consistir en elevar les parets laterals per adaptar-les a la normativa vigent.

Els moderns ponts des Fortí (1916) i d'en Moranta (1917) són obra de Gaspar Bennazar i varen ser dissenyats per harmonitzar amb l'estètica del pont de Santa Catalina. Per la seva banda, el pont de Santa Catalina, reformat després de l'esbucament de la porta contigua, és l'únic pont que existeix del recinte de les murades (Llabrés, 1988).

Malgrat la reforma (l'actual és més baix i té quatre arcs en lloc de sis), conserva el seu caràcter de l'original.

El pont d'Andratx (1893) obra d'Eusebi Estada, va substituir un preexistent de fusta. Sembla que a principis del segle XIX ja existia un pont o passera de fusta i que en aquelles dates es va haver de reconstruir degut a una gran torrentada. A mitjans del segle, el nou pontet ja es trobava en estat ruïnós. Miquel Àngel Llauger, al seu llibre "Les rondes de Ciutat", ens conta que ni la Direcció General d'Obres Públiques del Ministeri, ni el Port de Palma, ni l'Ajuntament, estaven disposats a córrer amb les despeses de l'obra i que per aquesta raó es va decidir refer un pont de fusta vora la mar i sotmès a les càrregues variables del tràfic. El pont d'Eusebi Estada va estar a punt de desaparèixer a finals dels anys 80, no

pel seu estat de conservació sinó per una demolició exigida pel Pla d'Ordenació de Sa Feixina aprovat el 1989. Reforma que, afortunadament aquesta vegada, es va acabar corregint.

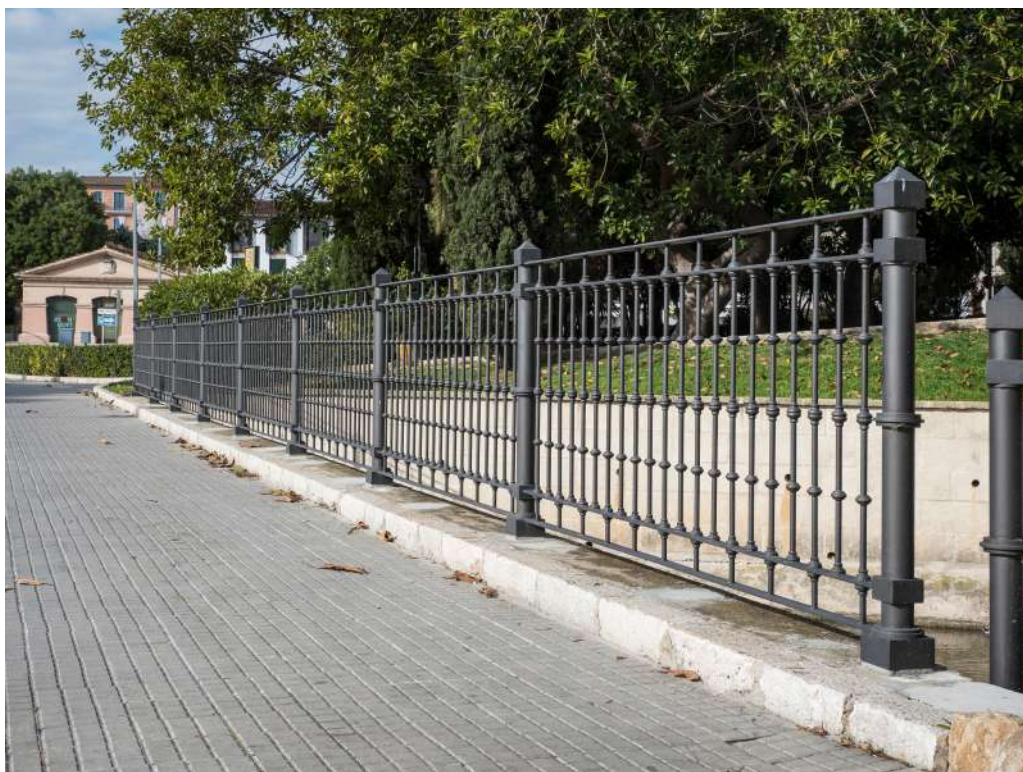
Encara trobarem un pont més, ja a la desembocadura, aquest de formigó i construït amb el desenvolupament del passeig marítim. Fruit d'una

remodelació recent, la barana va ser substituïda per una altra que no anava en consonància amb el conjunt monumental. Gràcies a la reivindicació conjunta d'ARCA i Palma XXI, es va aconseguir instal·lar una nova barana adaptada a les mesures de seguretat i amb un disseny més acord a l'entorn històric-patrimonial.

*A l'esquerra, imatges comparatives de la barana original i la barana per la qual va ser substituïda en un primer moment.
Foto: Jaume Garau.*

*Abaix, barana actual.
Foto: Jaume Gual.*

Sa Riera nova atreu la nova arquitectura

El trasllat de sa Riera va generar un nou caràcter en aquesta zona de Ciutat que es mantindria una vegada esbucada la murada. L'atractiu i particularitat del paisatge d'aquest tram pel que fa al conjunt de Palma va servir com a imant al desenvolupament urbanístic. A més dels esmentats ponts noucentistes, hi ha diversos exemples de grans obres.

L'espai entre les "dues rieres" va quedar ocupat per l'Institut Balear o Institut Ramon Llull i l'Institut Joan Alcover, ambdós de l'arquitecte Tomás Gómez Acebo (1912); a més de la plaça del Tub, reformada el 1983 per Pere Rabassa i Eugenio de la Fuente, amb el projecte "Sólido de contraste". També es troben a aquesta zona el velòdrom de Tirador (1898-1903) (amb el xalet de Bennazar, afegit el 1918) i el canòdrom Balear (1932). L'edifici

Casa Salvà, seleccionada com a "obra del mes/23" pel COAIB. Font: COAIB.

El Grup escolar Jaume I durant les obres d'edificació. Font: ceipreijaumei.com

d'habitatges Casa Salvà, obra de Francesc Casas per encàrrec de Bernat Salvà, es troba a la cantonada del passeig marítim amb la plaça des Fortí. El projecte es dissenyà en dues fases: primer la cantonada, de 1939 i després el front del passeig Mallorca, de 1942. És construït alhora amb el projecte definitiu de 1942. Segons el COAIB, "és un dels exemples més representatius de la contribució dels arquitectes de l'episodi racionalista mallorquí [...] a la configuració del primer eixample de Palma".

El Grup escolar Jaume I (actual CEIP Rei Jaume I), va ser construït entre el 1931 i el 1935, obra de Guillem Forteza, en col·laboració amb Karl Hack. Durant la guerra civil, l'edifici es va destinar a usos militars i més tard va ser caserna de policies. Concebut en el context urbà monumental de Sa Feixina, amb una triple arcada que fa joc amb el pont de Santa Catalina, trencava amb l'estil regionalista (Llabrés, 1988).

El 2005 s'inaugurà la reforma de Can Sales, on s'instal·là la seu de la Biblioteca Pública de l'Estat a Palma. L'arquitecte José Luis Martín Clabo va ser el guanyador del concurs de projectes per albergar la biblioteca. L'edifici es va concebre com un "bloc sòlid" que contrastava amb els edificis veïnats i l'església de la Santa Creu.

L'edifici modernista d'estil colonialista Ca's Fideuer (1904) va ser obra de Guillem Reynés. Segons ens indica Joan Juan, aquest edifici va ser encàrrec de Rafel Juan Roca, conegut com "es Fideuer", regidor, propietari de la teulera "La Material" i del teatre-cine Victòria i impulsor del Teatro Balear, entre d'altres. La família Juan va deixar l'edifici on vivien amb l'esclat de la Guerra Civil i els nous propietaris el convertiren en l'hostal Cuba, freqüentat per mariners i pescadors. Amb el temps, l'hostal es convertiria en punt de trobada, on es podia comprar esquer per a pescar, benzina per a les embarcacions o tabac de

Els Rentadors des Jonquet, amb neu. Font: Fons Bartomeu Reus.

contraban. A principis de 2000 l'establiment tancà, reobrint el 2014 com a hotel de 4 estrelles. L'edifici està declarat BIC i amb la reforma que es va executar el 2013 es varen conservar la façana i estructura original, així com l'escala i murs interiors de marès.

Els rentadors des Jonquet, atribuïts a Josep Segura i segons fonts familiars, varen ser dissenyats per Bennazar (Boffi, 2018). Declarats BIC, la fitxa del catàleg destaca que "és una de les poques mostres de l'arquitectura pública utilitària de la fi del segle XIX". Als 90 es varen reformar i habilitar per al seu ús com a centre d'exposicions i, més tard, com a oficina turística. Actualment estan tancats i en desús.

Com hem dit, el parc de sa Feixina es va concebre en conjunt amb l'escola Jaume I i es preveia que fos emprat com a lloc d'esbarjo per als alumnes. La guerra ho canviaria tot, també el seu contingut. El maig de 1947, Franco va visitar Palma per a la inauguració del monòlit en honor del creuer Balears. Com mostren les imatges del No-Do, l'acte va ser multitudinari i es varen engalanar edificis com l'hostal Cuba amb banderes de l'Espanya franquista. Tot i la nova contextualització del monument en consonància amb la llei de memòria històrica, el monòlit encara avui dia suscita polèmica.

Aquesta zona es feia servir històricament com a lloc de pràctica

de maniobres militars. Així, el nom "feixina" faria referència a l'accepció "Terraplè en rampa i protegit amb feixos de rama o sacs d'arena, per a defensa dels soldats a la part exterior d'un fort". Pel que fa al parc, el 1991 es va reformar, prenent la seva imatge actual.

Escultura "Encuentros", de Lorenzo Quinn. Font: lorenzoquinn.com

L'11 de juny de 2003, s'escenificà una altra inauguració també envoltada de controvèrsia, la de l'escultura "Encuentros" de Lorenzo Quinn, en un acte al qual assistí el mateix artista acompanyat pel batle Fageda. Poc després, el 10 de setembre, un cotxe

impactà amb el globus terraquí i va malmetre la mà de quatre metres d'alt que apuntava a Mallorca. Finalment, es reubicà al polígon Son Castelló, on va romandre fins el 2009, quan va ser de nou retirada per restaurar-la, ja que havia estat víctima d'actes vandàlics.

Alomar urbanitza s'Hort d'en Moranta (any 1950)

Amb l'ampliació del recinte emmurallat renaixentista, les terres de s'Hort d'en Moranta varen quedar dins murada i s'incorporaren a Ciutat. La seva inclusió es va dur a terme més per una qüestió defensiva (per tal de donar continuïtat al perímetre de la nova murada i evitar els desnivells) que no per la necessitat d'ampliar la ciutat, ja que encara quedaven solars sense construir. En aquesta zona compresa entre la murada medieval i la renaixentista, es varen desenvolupar amb el temps una sèrie d'indústries i tallers, ja que es trobaven enfora de la població.

Segons apunten diverses fonts, a

principis del segle XVI el notari Felip Moranta va comprar aquestes terres al fuster Benet Sanxo. Un segle després, a principis del XVII, la família Moranta faria donació de terres del seu hort als jesuïtes i s'hi fundà el col·legi de Sant Martí, que més tard es convertiria en fàbrica de vidre.

L'activitat industrial en aquesta zona estaria representada amb fàbriques com La Rosa Blanca dels germans Roca, de cerveses i gasoses, que ocupà un edifici de 2.100 m²; o Fundiciones Carbonell, coneguda com Can Salí. Segons explica Miquel Alenyà, també hi tingué molt protagonisme Joan Oliver Rul·lan "Maneu" (padrí de Joan Oliver Font, promotor de Can Maneu -antic bar

Triquet i actual Can Joan de s'Aigo-), qui el 1843 traslladà la seva foneria de Sóller a Palma, al terreny de s'hort del convent de la Concepció, amb accés pel número 3 de l'antic carrer Bonaire. L'empresa arribà a ocupar a més de cent treballadors. Allà s'hi construïren *"més de cent calderes per a usos industrials, les principals dels vaixells a vapor "Bellver", "Isleño", "Catalunya", "Comercio" i "Cabrera", i les auxiliars de la pràctica totalitat de la flota mercant a vapor de Mallorca; a més de maquinària industrial i agrícola, peces per a la marina de guerra espanyola, les rodes hidràuliques per a la regulació de s'Albufera [...] o les creus de ferro que coronen les dues torres més altes de la façana principal de la Seu"*.

La classe obrera de s'Hort d'en Moranta estarà lligada amb la fundació de l'Atlético Baleares. Amb el Fundición Carbonell (més tard Mallorca FC) i el Mecánico FC, el futbol tindria els primers equips formats per obrers, ja que fins al moment els clubs existents havien estat fundats per classes mitges i altes. Anys més tard, aquests dos equips es fusionarien, donant lloc a l'equip "balearico".

Encara que la urbanització d'aquesta zona havia estat planificada per Calvet, no es dugué a terme fins a la nova proposta del Pla Alomar de 1943. Amb l'obertura de Jaume III, s'Hort d'en Moranta passà de zona industrial a zona residencial de manera immediata. Alomar deixa ben clars els objectius de la Reforma núm. 1, redactada en col·laboració amb Ferragut: *"abrir una vía de penetración hacia el centro de la Ciudad [...] y urbanizar la zona denominada antiguamente "Hort d'En Moranta", devalorizada hasta el día de hoy"*. Amb la nova avinguda Jaume III, continuava Alomar, *"quedan espléndidamente valorizados estos terrenos, cuya*

situación es inmejorable, teniendo una extensa fachada al Paseo Mallorca, con vistas al mar".

Aquesta reforma va influir, efectivament, en la revalorització de la zona, que arribaria a ser la de major valor immobiliari i comercial des de les dècades de 1960 fins a entrat el segle XXI. Amb el desenvolupament de l'activitat turística, eminentment costanera, i el desenvolupament de l'Eixample, que actuava com a pols d'atracció de la població i l'activitat comercial, l'eix de Jaume III contrarestavat aquesta dinàmica cap al centre històric. Com assenyalen Sònia Vives i Onofre Rullan al seu estudi "La geografía de la revalorización", a la dècada dels 90 el centre històric presentava una clara asimetria entre la part oriental (amb preus inferiors als 10 €/m²) i la part occidental (amb preus entre 14-15€/m²). El major preu immobiliari venia marcat per vies com Jaume III i el passeig Mallorca, importants pel seu ús residencial i comercial. L'apertura de Jaume III va suposar una renovació no només de s'Hort d'en Moranta, sinó també de l'altre extrem. Així, es va obrir la zona de la plaça i es va traslladar la font de les Tortugues a una nova posició alineada amb el passeig. Mitjançant l'art, la cartografia històrica i la fotografia, Jaume Gual ha fet l'anàlisi del canvi del paisatge urbà en aquest tram de l'antic jac de la Riera.

Juan Tous Melià, en el seu treball *La evolución urbana de Palma, una visión iconográfica* (Barcelona, 2004) ens convida a comparar la ciutat actual amb la passada, reproduïda en olis i gravats. Un dels indrets que destaca és l'espai que actualment ocupa la plaça Joan Carles I i el compara a la seva representació en la pintura *Enterrament de Ramon Llull* de Miquel Bestard (ca.1618-1621) que es pot

veure a l'Ajuntament de Palma.

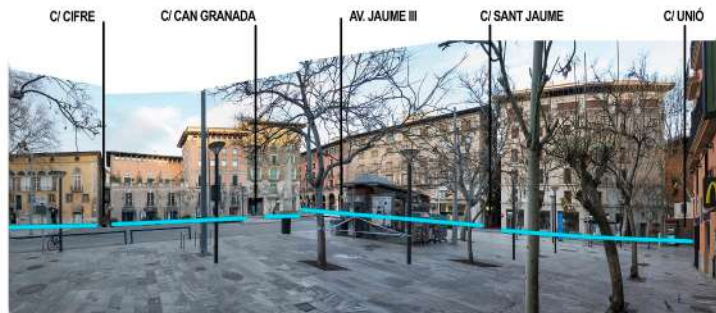
El quadre, pintat només uns pocs anys després del desviament de la Riera, mostra una panoràmica de la zona del cap del Born, des de Can Cifre (actualment ocupat per Can Morell) a Can Puig des Rellotge (actualment ocupat pels magatzems C&A).

Les imatges a continuació presenten el detall del quadre, de principis del segle XVII, i la fotografia comparativa de 2021. Per ajudar a la comprensió de l'evolució, s'inclou el plànol de la Reforma nº 1 de Gabriel Alomar, executada els anys 50, que va suposar un canvi morfològic radical.

Detall de la pintura de Miquel Bestard *Enterrament de Ramon Lull* (ca.1618-1621). Ajuntament de Palma. La panoràmica mostra la plaça del Cap des Born. La línia verda marca les alineacions de les il·letes que apareixen del mateix color en el plànol de la reforma d'Alomar.

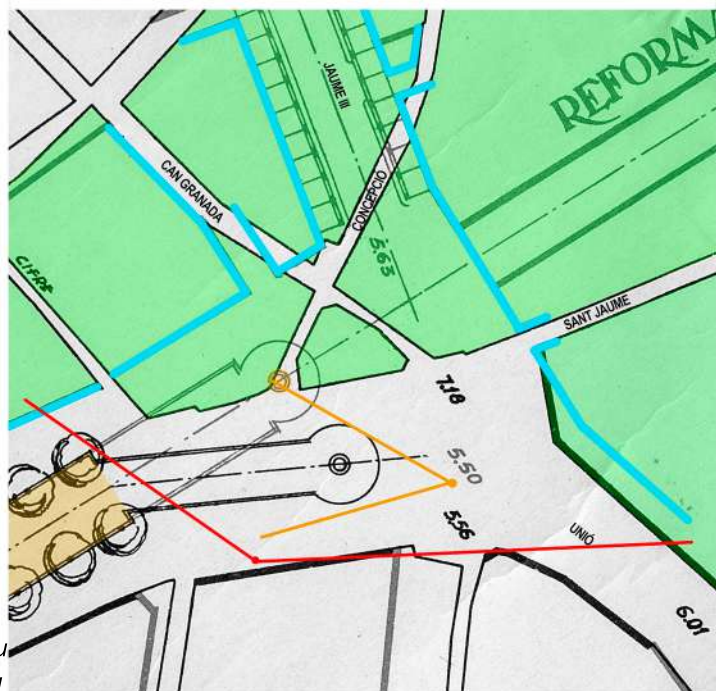

Fotografia del mateix lloc, actual plaça Joan Carles I (2021). En blau es marca la nova alineació dels carrers fruit de l'apertua de l'avinguda Jaume III i de l'ampliació de la plaça (es correspon amb les línies blaves del plànol).

Plànol de la Reforma nº1 de Gabriel Alomar, executada en els anys 50 del segle XX, en el que es mostren els canvis en la morfologia d'aquest indret.

- Il·letes afectades per la Reforma nº 1
- Noves alineacions de carrers
- Punt de vista de la fotografia actual
- Punt de vista de la fotografia de la font de les tortugues (anterior a la reforma) que es pot veure al final del llibre.

Font: foto i anàlisi comparatiu elaborat per Jaume Gual.

Sa Riera nova a l'actualitat: de la victòria ciutadana al projecte inacabat

*Detall de la placa del pont d'Eusebi Estada.
Foto: Jaume Gual.*

El trasllat a Llevant, una proposta frustrada

Com hem dit al capítol sobre el desviament de sa Riera, a mitjans segle XVI l'enginyer Calvi va plantejar traslladar les aigües del torrent al costat oposat. La seva proposta era fer-les per la part de Llevant i desembocar a la zona del Baluard del Príncep. Aquesta idea, que hauria canviat per complet la fesomia de ciutat i possiblement també el seu desenvolupament urbà i social, ha estat recuperada en diverses ocasions.

Quan Eusebi Estada va rebre l'encàrrec del pont d'Andratx, va fer un estudi hidrològic minuciós. El document

analitzava els pendents i les seccions tant de l'antic jaç del torrent com del nou llit d'ençà es va desviar per la vall de les murades de ponent. Amb els resultats que n'obtingué, Estada va aconsellar desviar sa Riera vorejant la ciutat pel Nord i, com deia Calvi, desembocar pel costat de Llevant. Amb aquesta proposta també volia evitar l'aportació de terres al port.

La idea del trasllat a Llevant no va quedar aquí, sinó que va ser novament proposada, de nou sense èxit, per l'equip de Ribas Piera quan estudiava la revisió del Pla General als anys 70.

La ciutadania defensa el patrimoni històric

"É

s un femer, no té cap atractiu i s'ha convertit en un element separador de la ciutat". Amb aquests arguments, el llavors portaveu de l'oposició

Joan Fageda defensava el projecte de cobrir el llit del torrent de sa Riera des de la porta de Santa Catalina fins al Tirador.

El projecte promogut per l'empresa Eurotrasa, que executaria l'obra de franc a canvi de tenir la gestió posterior, contemplava el cobriment de tot el llit del torrent, deixant un nivell inferior per on transcorrien les aigües, construint dos nivells d'aparcaments amb capacitat per a 1.300 vehicles. En superfície es faria un boulevard.

El darrer consistori de Ramon Aguiló, en minoria, va haver de fer front a aquesta proposta, que rebia el suport de PP, CDS i UM. El 1991, el PP guanyà les eleccions i Fageda, ja com a nou batle, va anunciar un concurs internacional per decidir el projecte.

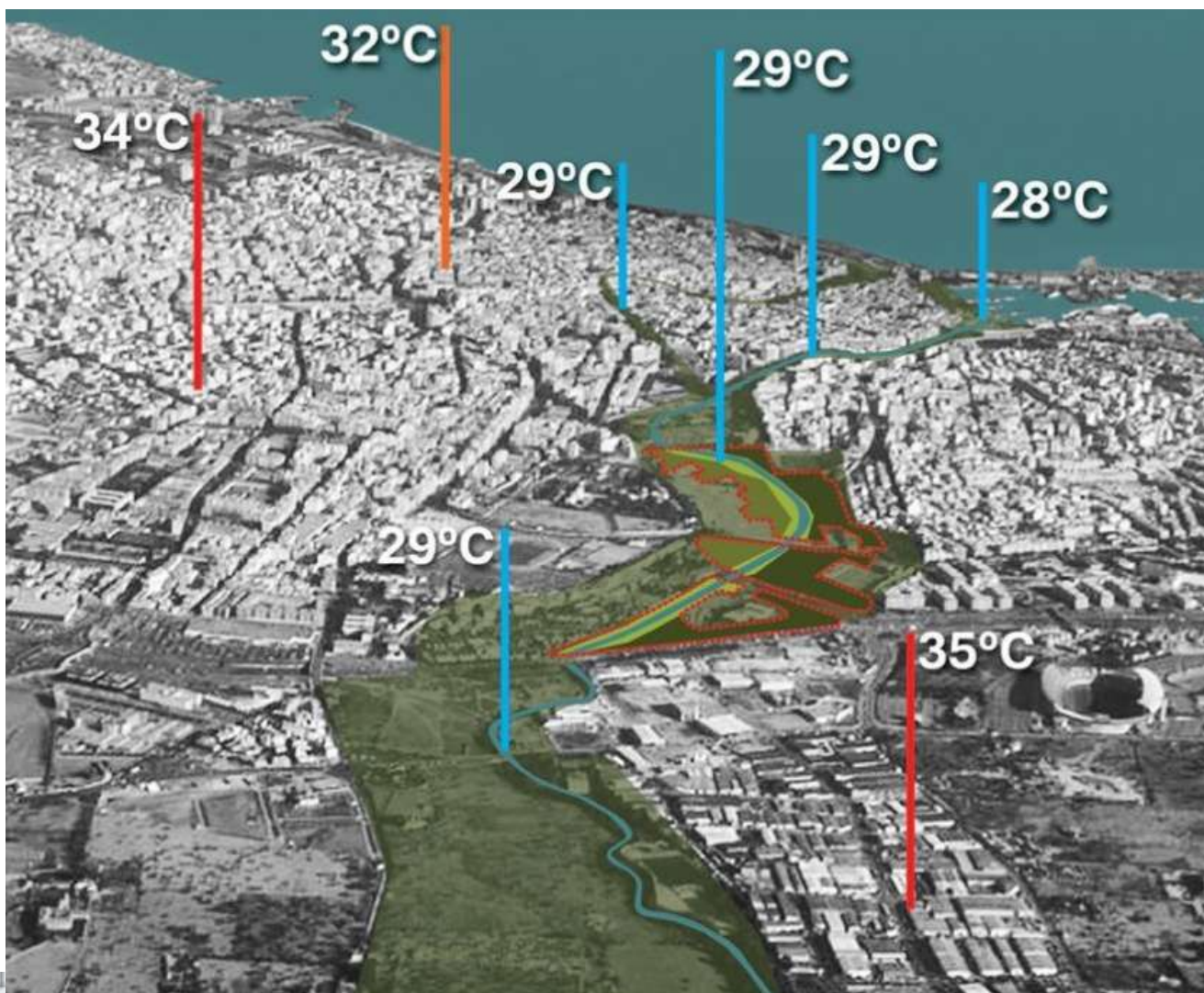
Sembla, però, que la proposta quedà a l'oblit.

A més del rebuig del grup socialista, el projecte va tenir una forta oposició social. El GOB, per exemple, denuncià la privatització especulativa de l'espai públic. ARCA va promoure un manifest per a la declaració de tot el conjunt de sa Riera com a Bé d'Interès Cultural per tractar-se d'un paisatge únic, amb una argumentació detallada per Jaume Llabrés a Quaderns ARCA núm. 2 (1988).

Esquema del projecte fallit de l'aparcament sobre sa Riera. Font: ARCA.

Palma vol ser més natural

Implicacions en la disminució de la temperatura del corredor verd.

Font: Ajuntament de Palma.

Amb el conjunt històric de sa Riera catalogat i un enjardinament que recorda al que proposà Alomar, queda pendent l'altre nou tram que es va crear amb el desviament del torrent. Des de les quatre campanes al pont des Fortí, el torrent presenta un

aspecte abandonat. Són moltes les veus que proposen actuar en aquesta zona, completant el passeig i "naturalitzant" el torrent, fugint de voreres cimentades.

El gener del 2007 es va inaugurar el parc de sa Riera, un parc que ja havia estat inclòs al PGOU de 1985. Es tracta d'una primera fase de la coneguda com

a Falca Verda, que sembla que aviat es veurà ampliada amb la inauguració del Bosc Urbà. L'institut Joan Alcover ha participat de manera activa en el disseny d'aquest bosc mitjançant un programa teòric-pràctic realitzat amb l'Ajuntament. Aquesta col·laboració va evolucionar el juny de 2020 en un projecte de custòdia del territori. Amb la inclusió de Palma al projecte europeu BioDiverCities, és d'esperar que aquesta iniciativa de custòdia urbana agafi encara més força.

La Falca, com a corredor verd, és de molta importància per a Ciutat, també per les seves implicacions climàtiques. Segons argumentava l'Ajuntament en la presentació d'un projecte al programa europeu Life el 2016, amb la reforestació de l'entorn, la permeabilització del llit del torrent i una correcta gestió de l'aigua, es pot aconseguir reduir entre 3 i 4 °C la temperatura dels voltants del torrent.

El 2018, Antoni Martínez-Taberner, investigador del grup d'Ecologia Interdisciplinària de la UIB, presentava una proposta per restaurar l'antic pont de sa Riera com a porta d'entrada a la futura Falca Verda. Aquesta zona és un punt estratègic per a la transició urbana de la ciutat i s'hauria de complementar, argumentava Martínez-Taberner, amb l'aplicació dels bulevards que es proposaven a la idea original de l'Eixample del Pla Calvet.

També el GOB, el juny de 2020, denunciava el tractament que es fa de les aigües del torrent. Segons explicava el grup ecologista en un comunicat, s'aboquen al torrent les aigües de rebuig del procés de potabilització que es duu a terme a l'estació de Son Tugores. Aquestes aigües estan

excessivament clorades per a reduir la proliferació d'algues. El clor, però, també elimina qualsevol altre tipus de flora o de fauna aquàtica que es pogués trobar al torrent i s'allibera directament a la mar.

En el context actual de repte climàtic, és una necessitat i una oportunitat retornar el seu aspecte natural a estructures com els llits torrents.

Aigües de sa Riera el mes de juliol de 2020, amb un blau caribeny. Fotografia: Juanjo Suárez.

Sa Riera vella a l'actualitat: del passeig ciutadà al passeig privatitzat

El passeig des Born l'any 1986. Foto: Jaume Gual.

Palma vota en referèndum: terrasses, sí o no?

"Vols terrasses en el passeig des Born? En cas que hi hagués terrasses, on les voldries situades?". Amb aquestes dues preguntes s'adreçava l'Ajuntament de Palma el desembre de 2015 a la ciutadania per tal de decidir la qüestió de les terrasses al passeig des Born, que havien començat a ocupar la zona central del passeig devers l'any 2012.

Recordam que el mes de maig s'havien celebrat eleccions municipals, resultat de la qual sorgí un nou Ajuntament format per PSOE, MÉS i Som Palma. Seria precisament aquest darrer grup qui lideraria la consulta des Born amb Aurora Jhardi (primera tinent de batle i regidora de Funció Pública i Govern Interior) i Eva Frade (regidora de

Participació Ciutadana) al capdavant.

La intenció inicial de Cort era, en cas de mantenir les terrasses, traslladar-les al vial lateral garantint l'accés de vehicles de neteja i emergències. Després de diverses reunions amb les parts implicades (comerciants, restauradors i veïnats), es va convocar la consulta ciutadana que *"no serà vinculant, però l'equip de govern tindrà en compte els seus resultats per tal de prendre una decisió"*.

Per a animar la campanya de votació, la "Plataforma Sí al Born", formada per restauradors i comerciants, va convidar a 400 litres de xocolata. Segons el portaveu de la plataforma, la xocolatada *"no es un día para pedir el voto, es un día para disfrutar del Born, de sus terrazas, del ambiente que hay y,*

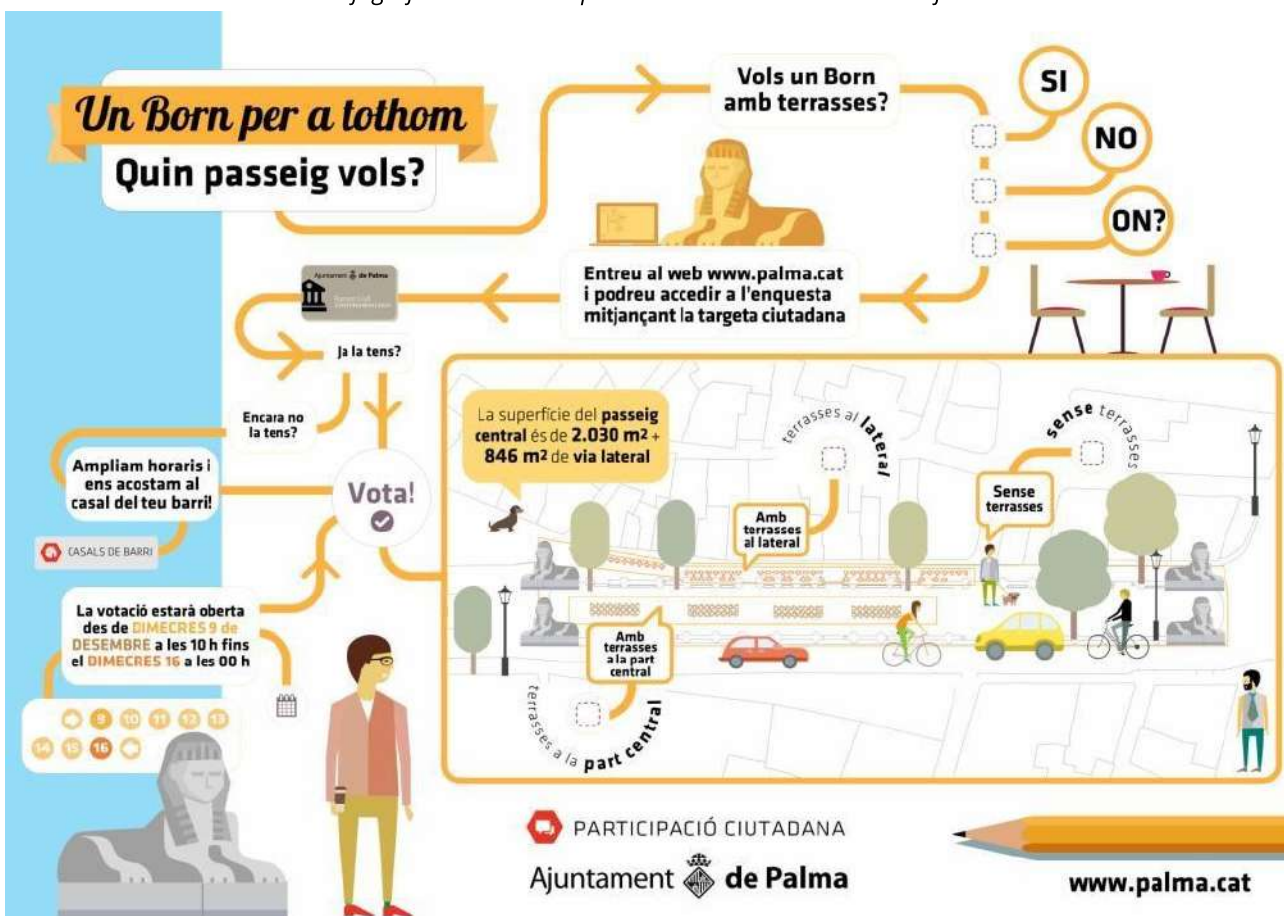
sobre todo, de la gran cantidad de gente que se ha acercado a probar el chocolate de nuestros establecimientos, vivir la experiencia y poder juzgar y decidir libremente qué es lo mejor para el Born y la ciudad".

La consulta es va realitzar del 9 al 16 de desembre, tant online com amb espais habilitats a tretze casals de barri i al Casal Solleric. En aquell moment hi havia 354.233 persones empadronades majors de 18 anys a Palma. Hi varen participar 15.655 persones, un 4,4% del total. El 80% va dir Sí i el 73% va triar ubicar les terrasses al centre.

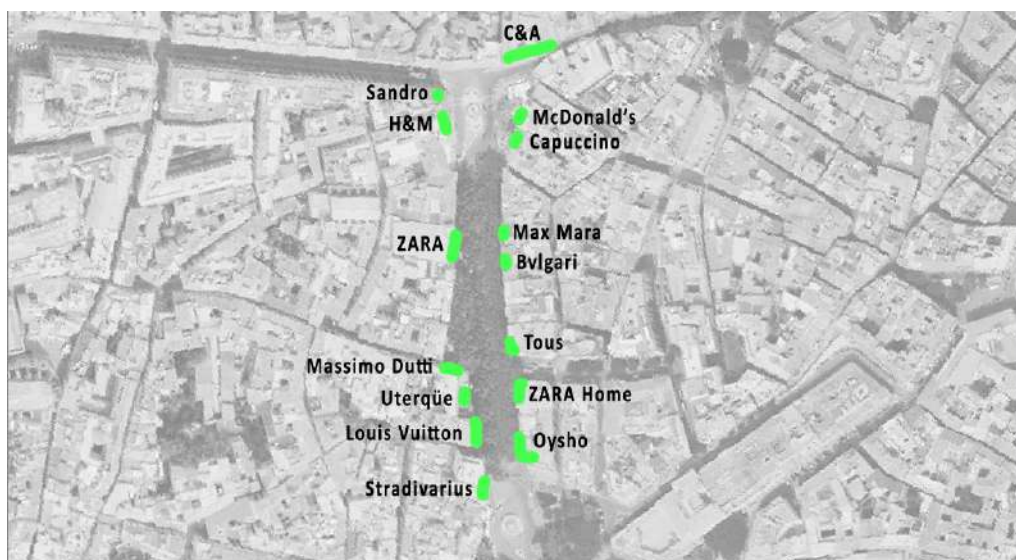
Ens els darrers tres anys les terrasses han proliferat també a l'altre passeig de sa Riera vella: La Rambla. En aquest temps, s'ha passat de zero a cinc terrasses en el passeig.

Malauradament, aquests bars i restaurants no han pogut reemplaçar els locals emblemàtics que es varen perdre: el Figaro, el Miami, Ca s'Andritxol, el bar Antonio, sa Granja Reus, el Formentor... o els cabarets Titanic i Casablanca.

Infografia de la votació per les terrasses des Born. Font: Ajuntament de Palma.

L'anhel d'un Born per a la ciutadania (any 2020)

*Franquícies i grans cadenes tèxtils i de restauració al passeig des Born.
Font: elaboració pròpia.*

Ha perdut es Born la seva pàtina daurada? Ha deixat de ser “el lloc de trobada per antonomàsia” dels palmesans? Els més savis afirmaran rotundament que sí, sens dubte, una decadència que va començar cap als anys setanta. Les noves generacions, però, potser ens donaran una altra versió. Basta fer una volta un divendres o dissabte capvespre qualsevol (un dia no pandèmic, per descomptat) per trobar nombrosos grupets de joves omplint el passeig. Així, es Born pot haver perdut lluentor, però sembla que ha quedat impregnat dins l’herència genètica dels palmesans.

En els darrers anys, es Born i el seu entorn proper han patit un procés de turistització que l’ha omplert de franquícies, sobretot de roba i complements. S’ha convertit en el punt neuràlgic de l’activitat turística, tant pel seu atractiu com per la seva ubicació

central en el nucli històric. En aquest sentit, el passeig s’ha despersonalitzat. Com dèiem al capítol anterior, s’han perdut molts locals emblemàtics per a la vida social local, amb el bar Bosch com un dels pocs que resisteixen. L’oferta cultural s’ha vist igualment ferida: Cine Born, Teatre Lírico... i més recentment el Cine Rialto (obert el 1926, va tancar el 2002) o la propera Sala Astoria (inaugurada el 1939, va tancar l’any 2000).

Des del punt de vista de l’arquitectura, han estat poques les novetats i majoritàriament hem assistit a renovacions i rehabilitacions amb major o menor acceptació: el Cine Born, el Solleric, Can Alonso... Una de les poques excepcions de nova construcció és l’Edificio Reina (1965), obra de l’arquitecte Felipe Sánchez-Cuenca, senador pel PSOE i gendre de Gabriel Alomar. La seva façana de mur cortina recorda l’edifici GESA, construït només dos anys abans. Com era d’esperar, igual que l’obra de

Ferragut, l'Edificio Reina ha estat objecte de moltes crítiques.

Es Born es troba ara en una cruïlla. Pel que fa a la vida social, els darrers anys ha estat envaït per l'activitat turística. El resident, però, no s'ha resignat, i ha seguit reclamant (i emprant) el que considera seu. Ho hem vist especialment durant aquest 2020.

Urbanísticament, també sembla trobar-se en un moment de transició. El vial paral·lel que es va tancar al trànsit rodat fa uns anys continua donant la sensació de solució temporal i no definitiva. L'emplaçament de les terrasses tampoc no acaba d'agradar i sembla restar personalitat al passeig. D'altra banda, els dos extrems també

han vist reordenat el trànsit rodat, però encara no s'ha efectuat una intervenció per embellir l'espai i donar continuïtat al passeig. Ho veiem a la plaça de les Tortugues, on la rotonda ja fa temps que no està operativa; i també a la plaça de la Reina. Potser és el moment de recuperar idees com la del concurs de projectes que, segons conta Pere Rabassa, va organitzar el COAIB a principis dels anys 2000. En aquell moment, es Born estava desvirtuat, amb trànsit per ambdós laterals, i el Col·legi d'Arquitectes va decidir convocar aquest concurs al qual l'Ajuntament finalment es va acabar sumant. S'hi varen presentar uns quaranta projectes, d'entre els quals va sortir guanyador el de Jaume Ferrer. Les propostes eren molt diverses i

Antic Cine Born, avui seu d'una franquícia de roba. Foto: Jaume Gual.

anaven des de mantenir la circulació per un lateral a posar-la enmig del passeig. Potser ara seria el moment de recuperar aquest esperit de participació i dissenyar una proposta consensuada. És una opció que ens agrada més que no pas esperar al coronament d'una nova reina, una vegada més, com a pretext de remodelació del passeig.

La pandèmia ens ha mostrat una altra ciutat. Es Born s'ha transformat sovint en un passeig inhòspit, silencios i solitari. L'afluència turística ha estat quasi anecdòtica i comprimida en un parell de mesos. La resta de l'any, quan les mesures sanitàries ho han permès, hem contemplat un passeig des Born diferent i l'hem viscut encara que fos asseguts a un banc amb un cafè *take away* quan les mesures sanitàries s'intensificaven i els bars estaven tancats.

La ciutat es troba en transició (urbana, ecològica, social) i precisament sa Riera vella pot tornar a ser el punt de creació, des d'on s'assentin les bases d'una nova ciutat. Aquestes adaptacions poden venir de l'experiència o de la innovació. Per exemple, per què no recuperar el tramvia que un temps recorria tot l'eix Rambla-Born i que distribuïa i rebia el trànsit de la resta de la ciutat? Es Born ha estat i tornarà a ser el lloc d'entrada per a creueristes, per tant es pot convertir en el punt d'aplicació de noves tecnologies en la gestió d'itineraris turístics en funció de l'afluència de persones. Per descomptat, també ha de ser el punt on es conservi el caràcter propi de Palma, des del qual s'impregni la resta de la ciutat. D'una manera o altra, sa Riera, la vella i la nova, està destinada ser el lloc des d'on Ciutat continuï naixent.

Passeig des Born a finals de l'any 2020, amb l'estat d'alarma vigent i nivell de protecció 3.

Foto: Jaume Gual.

Bibliografia

Bibliografia general

Bestard, Batormeu (2011). Cròniques de Palma. Ajuntament de Palma.

Ferrà i Martorell, Miquel (2003). Palma a peu. Ciutat passa a passa. Miquel Font Editor.

Garau, Jaume (coord.) (2016-2020). Biografia de Ciutat. Volumes 1, 2, 3 i 4. Editat per Palma XXI i la Fundació Iniciatives del Mediterrani.

Llabrés, Jaume (1988). "Sa Riera" Bé d'Interès Cultural. Quaderns ARCA núm. 2. ARCA i GOB.

Llauger i Llull, Miquel Àngel (1992). Les rondes de Ciutat. Govern Balear.

Lluís Salvador, Arxiduc (2012). Mallorca a "Las Baleares. Descritas por la palabra y el dibujo". José J. Olañeta Editor.

Tous Melià, Juan (2009). Palma a través de la cartografia (1596-1902). Ajuntament de Palma.

Palma neix al costat de sa Riera

Grimalt Gelabert, Miquel (1989). Les inundacions històriques de sa Riera. Treballs de Geografia núm. 42. Universitat de les Illes Balears.

Vallori Márquez, Bartomeu (2019). La ciutat romana de Palma. Una topografia arqueològica. Editat per l'Ajuntament de Palma.

Referències web

Mareta, mar petita. Toponimia Mallorca, per Miquel Àngel Escanelles. toponimiamallorca.net

Ses quatre campanes y el tríptico de restauración. Alta Mar, per Fabian Montojo. fabian.baleaerweb.net

Hipòtesis de la existència de un teatro romano en Palma de Mallorca. Publicat per Lluís Moranta. palma.infotelecom.es/~moranta/

De sa Riera "vella" a sa Riera "nova"

Barceló Crespí, Maria (2012). El raval de mar de la ciutat de Mallorca (Segles XIII-XV). Lleonard Muntaner Editor.

Bernat i Roca, Margalida (2009). "Sobre lo mester dels texidors de li (Ciutat de Mallorca, segles XIII – XV)" BSAL, 65 pàgs. 81-106.

Picornell, Climent; Seguí, Joana Maria; Ginard, Antoni i Morata, Josep (1989). Un plànol de Palma de l'any 1616 *circa*. Treballs de Geografia núm. 42. Universitat de les Illes Balears.

Riera Frau, Ma. Magdalena (1993). Evolució urbana i topografia de Madîna Mayûrqa. Ajuntament de Palma.

Tous Melià, Juan (2019). Los planos de Hugo de Cesano levantados en su visita a las Baleares en 1551.

Referències web

El pasado medieval de Palma resurge en una sala de Can Balaguer. Notícia publicada a Última Hora.

Cobles de la divisió del Regne de Mallorca, d'Anselm Turmeda. escriptors.cat

A sa Riera comença la modernització de Ciutat

Bennazar Casanova, Maribel (2017). Gaspar Bennazar Moner, s'Arquitecte de Palma (1869-1933). Tom I i II.

Boffi, Liliana (2018). #BennàzarPalma. Disset Edició i Illenc.

Cantarellas Camps, Catalina (1981). La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración. Institut d'Estudis Baleàrics.

Dels Sants Oliver, Miquel (1891). "Desde la terraza" a *Cosecha periodística*.

Fiol Coll, Bartomeu (2019). Els refugis antiaeris de Palma i la defensa passiva a Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939). Lleonard Muntaner i Ajuntament de Palma.

March Noguera, Joan (2002). L'enderrocament de les murades de Palma, un triomf de l'higienisme mallorquí. Gimbernat núm. 37, 247-263.

Menéndez Pidal, Luis (1963). La Muralla del Mar, en Palma de Mallorca. Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando. cervantesvirtual.com

Morell Orlandis, Carles i Ballester Morell, Blanca (2021). Palau Sollerich. Memorias de Can Morell. Ed. Fundació Inicatives del Mediterrani i JJ de Olañeta.

Zaforteza y Musoles, Diego (1954). La Fuente de la Princesa (vulgo de las tortugas). Su historia interna. Imp. Muntaner.

Zaforteza y Musoles, Diego (1954). La Ciudad de Mallorca. Vol 2 i Vol 5. Ajuntament de Palma.

Referències web

El Born obrí Palma al cosmopolitisme. Entrevista d'Antoni Trobat a Jaume Llabrés, publicada al Dbalears el 2 de setembre de 2002.

Isabel II, cinco años en el pedestal. Article de Joan Riera publicat a Diario de Mallorca.

Comienza la reforma de Can Alomar. Notícia publicada a Diario de Mallorca.

El convento carmelita de ´ses Tereses´ de Palma. Article de Bartomeu Bestard publicat a Diario de Mallorca.

El salón de la Princesa. Article de Bartomeu Bestard publicat a Diario de Mallorca.

Un acogedor refugio para el poeta. Article de Joan Riera publicat a Diario de Mallorca.

Les grans reformes urbanístiques entorn de sa Riera nova

Ferrer Flórez, Miquel (2008). Historia de los colegios de la compañía de Jesús en Baleares. BSAL, 64: 133-152.

Vives-Miró, Sònia, i Rullan, Onofre (2017). Desposesión de vivienda por turistización? Revalorización y desplazamientos en el Centro Histórico de Palma (Mallorca). Revista de Geografía Norte Grande, 67.

Referències web

Un paseo por los puentes sobre la Riera de Palma (I. El de Tirador). Alta Mar, per Fabian Montojo. fabian.baleaerweb.net

Obra del mes/23, Casa Salvà. COAIB. coaib.org

La història de la Biblioteca Pública de Can Sales. bibliotecapalma.com

Biblioteca de Can Sales. librarybuildings.info

La historia del Hostal Cuba. hotelhostalcuba.com

Un hostel reconvertido en hotel de 4 estrellas. Article de F. Marí publicat a Ultima Hora.

Ascendència i escuts dels llinatges de Mallorca. Moranta. A la revista Coanegra. core.ac.uk/download/pdf/32997806.pdf

Articles sobre la família Moranta a la Revista Ixent. ixent.org

Història de l'Atlético Baleares. atleticobaleares.com

Origen y evolución de la cerveza en España (VII). caeliacerea.blogspot.com

Joan Oliver Castanyer “Maneu”. El Bloc de Miquel Alenyà.
miquelcinema.blogspot.com

El Baluard de Sant Pere explotó con nocturnidad hace medio siglo. Article de Raquel Galán publicat a Diario de Mallorca.

Sa Riera nova a l'actualitat: de la victòria ciutadana al projecte inacabat

Referències web

La faraònica obra que sa Riera no llegó a ver. Article de Raquel Galán publicat a Diario de Mallorca el 5 de setembre de 2012.

Sa Riera cubierta. Article de Joan Riera publicat a Diario de Mallorca.
premsapatrimoni.blogspot.com

El GOB demana un full de ruta per a la renaturalització dels torrents de Palma. gobmallorca.com

La Riera es convertirà en un corredor verd per a lluitar contra el canvi climàtic. palma.cat

Sa Riera nova a l'actualitat: del passeig ciutadà al passeig privatitzat

Bibiloni Rotger, Jordi (2002). Palma, història del tramvia elèctric. Ajuntament de Palma.

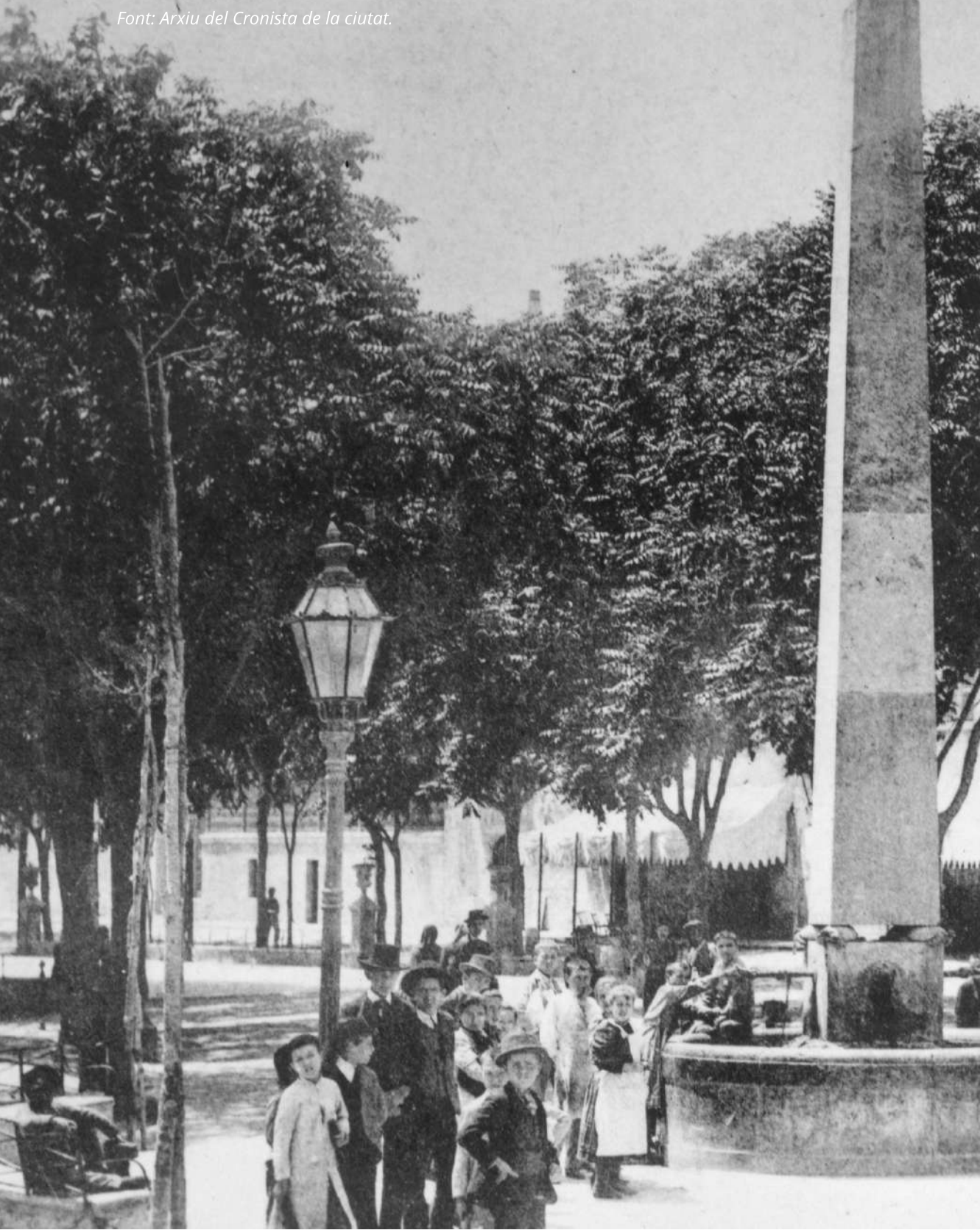
Brotons, Magdalena (2000). Escultures de Palma. Editorial El Far.

Terrassa, Xavier (2011). El patrimonio desaparecido de Palma. Tempora.

Referències web

Sobre la votació per les terrasses del Born. palma.cat/

*La plaça de les Tortugues abans de la reforma del Pla Alomar.
Vegeu la infografia comparativa a la pàgina 55.
Font: Arxiu del Cronista de la ciutat.*

El torrent de sa Riera, ahir i avui forma part de la col·lecció Monografies de Ciutat. Aquestes pàgines xerren de sa Riera que coneixem, la nova, i de la que vàrem conèixer, la vella. Com si del *rift* de Palma es tractàs, la fissura des de la qual ha anat brollant la història de Ciutat des dels seus inicis fins a l'actualitat.

PALMA XXI és una entitat ciutadana sense ànim de lucre, independent i oberta. Un observatori sobre el passat, el present i el futur de la ciutat des del qual reflexionar i dissenyar el futur de Palma.

Monografies de Ciutat / 1